

Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Cilt: VII / 1, s. 249-279
Haziran-2003-SİVAS

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ VE İSLAMLAŞMASINDA TASAVVUFİ ZÜMRE VE AKIMLARIN ROLÜ

Kadir Özköse

kozkose@cumhuriyet.edu.tr.

Anahtar kelimeler: Anadolu, İslamlaşma, Tasavvuf , Mevlevilik, Horasan Erenleri, Ahilik, Kolonizatör Türk Dervişleri

ÖZET

On iki ve on üçüncü yüzyıllar Anadolu'da Türkleşme ve İslamlaşmanın gerçekleştiği dönemlerdir. Anadolu'nun Türk ve İslam yurdu haline gelmesinde pek çok etken vardır. Bunlardan biri de tasavvuf ve tasavvufi zümrelerdir. Ahmed Yeseyî, Mevlana, Hacı Bektâş-ı Veli ve Yunus Emre gibi sufiler Anadolu insanının hâmi hâline gelmişlerdir. Yeseviyye, Mevleviyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye ve Rufâiyye gibi tarikatlar iş zaviyeleri ile Anadolu'nun mamur hâle gelmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Anadolu Müslümanları genelde tasavvufa meyyal zümrelerdir. Zaviyeler Anadolu insanının buhranlı anlarında sığındığı liman hâline gelmiştir. Toprağın işlenmesinde, sanat dallarının gelişmesinde, sosyal barışın sağlanmasında, dinî eğitimin verilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.

SUMMARY

12th and 13th centris are islamisation and Turkish periods in Anatolia. Anatolia was become Islamic and Turkish land by very factors. One of them is suffism and sufi orders. The sufis like Ahmad Yesevi and Mawlana and Hachi Bektash Vali and Yunus Emre had become patrons of Anatolia people. The orders as Yesevi and Mevlevi and Kubrevi and Suhreverdi and Rifai had importantly played a part by their zaviyas in Anatolia. Anatolia Muslims are generally predisposed to sufism. Zaviyas had become harbours that Anatolia people took refuge in the times of erisis. They are important centres in the cultivation of land and development of works of art and ontaining of social peace and teaching of reigion education

GİRİŞ

Özel bir sınıflandırma ile on bir, on iki ve on üçüncü yüzyılları, "Selçuklular dönemi" olarak isimlendirmek mümkündür. Tasavvuf tarihinin en dikkate değer safhalarından biri olan bu yüzyıllar, daha sonraki asırların tasavvuf düşüncesini büyük çapta etkisi altında bulunduran Kâdiriyye, Rifâiyye, Mevleviyye, Ekberîyye ve Kübrevîyye gibi İslâm dünyasının meşhur tarikat zümrelerinin teşekkül ettiği ve kurucularının yaşadıkları dönemdir. Özellikle tarikatlara ait tasavvufî fikir, âdâb, erkân ve ıstılahların bu asırlar içinde doğup geliştiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Böylesi bir yapılanmanın zirvede bulunduğu bu dönemden sonra, tasavvuf düşüncesi yeni hamleler gerçekleştirememiş ve bu bakımdan tekâmül gösterememiştir.

XII. ve XIII. yüzyıldaki tasavvufî hayatı incelemeye geçmeden önce, Anadolu'da siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel hayatı tetkik etmek istiyoruz.

A. Siyasî Hayat

Müslümanların Anadolu ile ilk temasları, Hz. Peygamber (s.)'in 628 yılında Heraclius'a gönderdiği mektupla başlamıştır. Hz. Peygamber (s.)'in İstanbul'un fethedileceğine dair müjdesi, Anadolu'nun fethi hareketlerinde itici âmil olmuştur. Abbâsiler döneminde başlayan Arap-Türk münasebetleri sonucu, Türkler, Abbâsilerin "Hâssa Ordusu"nu teşekkül ettirmiştir. Bilhassa Mu'tasım'dan sonra Irak'taki Türklerin sayısı oldukça artmıştır. İslâm'ı kabul edip cihad aşkına bürünen Mâverâunnehir ve Horasan yöresindeki Türkler, batıya doğru akınlar yaparak, Anadolu içlerine kadar ulaşmayı amaçlamışlardır. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu toprakları, siyasî açıdan önemli değişikliklere sahne olmaya başlamış, bölgeye yerleşen Türkler, sürekli olarak Horasan ve Orta Asya'dan gelen yeni kabilelerle desteklenmişlerdir. Önceleri bağımsız Türkmen grupların başlattığı akınlar, sonraları Selçuklular tarafından, özellikle Anadolu'ya müteveccih olarak 1016-1021 yıllarında yoğunluk kazanmıştır. Çoğu yerde Türkler artık azınlık değil, çoğunluk konumuna gelmişlerdir. Bunun tabii sonucu olarak, Anadolu'nun siyasî gücü Türklerin eline geçmeye başlamıştır.

Tuğrul Bey (ö.456/1063) ve Alparslan (ö.465/1072)'nin komutasında birbiri ardınca sürdürülen fetih hareketleri, 1071'de Alparslan'ın Diyojen'e galip gelmesiyle neticelenmiş, Anadolu'nun tamamının fethi hareketi başlatılmıştır. Fetihler ve iskân politikaları ile başlayan Anadolu'nun Müslümanlaşması, bir bakıma on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Anadolu Selçuklularının en parlak dönemi ise XIII. yüzyılın başlarıdır. Çünkü bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti, siyasî, askerî, içtimaî, ilmî, fikrî ve iktisadî alanlarda ilerleme göstermiş ve bilhassa I. Alâeddin Keykübâd'ın saltanatı döneminde (616-635/1219-1237), bu ilerleme en yüksek seviyeye ulaşmıştır¹.

I. Alâeddin Keykübâd'ın ölümünden sonra yerine geçen ve şahsî meziyetlere sahip olmayan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in, hükümdar olmasıyla durum değişti, ilerleme devri duraklamaya yüz tuttu. Onun saltanatı döneminde meydana gelen olaylar, Moğol akınları, iç karışıklıklar, saltanat kavgaları Selçuklu saltanatını sarstığı gibi Anadolu'nun siyasî, içtimaî ve ilmî hayatında da önemli etkiler bırakmıştır. Yakın doğunun en büyük devleti konumunda bulunmasına rağmen,

Anadolu Selçukluları, 640/1243 Köseadağ savaşında, kendisinden sayıca az olan Moğol ordusuna karşı koyamayarak yenildi. Sonraki süreçte Moğollara bağlı bir hâle gelen Selçuklu Devleti'nin idaresi, 676/1277 yılında fiilen İlhanlıların eline geçti².

Anadolu Selçuklularında ve bütün Anadolu beyliklerinde devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayıldığından, siyasî hâkimiyet bölünüyor ve her hükümdarın ölümü çok defa bir saltanat mücadelesine yol açıyordu³. Devletin ileri görüşlü sultanları askerî seferlerini, ticaret yol ve limanları elde etmek gayesine yöneltmekte, dönemin ticarî ve iktisadî hayatına hâkim konumda bulunmaktaydılar. Selçuklu sultanları deniz ve karada, korsan veya eşkiya saldırısına maruz kalan tüccarların zararlarını hazineden ödemekte ve bir bakıma devlet sigortasını teşekkül ettirmektedir⁴. Bu durum dünya ticaret tarihi bakımından oldukça önemli bir noktadır.

B. İçtimai ve İktisadî Hayat

Bütün Selçuklu tarihi boyunca, Anadolu halkı iki temel gruba ayrılmıştı; Müslümanlar ve Hristiyanlar. Türk-Bizans mücadelesi ile Bizanslıların zayıflaması ve yenilmesi sonucu, Anadolu'daki bir kısım Hristiyanlar göç ederken, diğer bir kısmı ya eski dinî inançlarını sürdürerek ya da ihtida edip Müslümanlaşarak ikametlerini devam ettirmişlerdir. Göç eden Hristiyanların boşalttıkları yerleri dolduran Müslüman Türk zümreleri kendileri için bir takım yeni yerleşim merkezlerini iskâna açmışlardır⁵.

Anadolu Selçuklu Devletinin içtimai hayatına şekil kazandıran beşerî unsurları; göçebeler, köylüler ve şehirliler olmak üzere üç grupta toplayabiliriz. On birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında Anadolu'nun iktisadî hayatına tesir eden değişik etkenler bulunmakla beraber, tarım, ticaret, sanayi ve hayvancılık ülke ekonomisine en parlak dönemini yaşatmakta⁶, Müslüman halk arasında değişik meslek ve meşrepten insanlar bulunmaktaydı⁷.

Selçuklu fetih hareketlerinin önemli sonuçlarından biri, Anadolu'nun Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasında bir köprü vazifesi görmesi, dünya ticaret yollarına açılması, ileri ve zengin bir ülke hâline gelmesidir. Selçukluların Anadolu'yu İslâm coğrafyası içine dahil etmesi ve fîcarî hayatın önündeki engelleri ortadan kaldırması ile bu ülkenin tarihinde hızlı bir iktisadî gelişme devri başlamıştır. Bununla

¹Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s.382-402.

²Kronolojik olarak on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyılın sonuna kadar Anadolu'nun hayatına yön veren Anadolu Selçuklu hükümdarlarını şu şekilde sıralayabiliriz: Süleyman b. Kutalmış (470/1077), Fetret Devri (479/1086), I. Kılıç Arslan (485/1092), Melikşah (500/1107), Rükneddin I. Mes'ud (510/1116), İzzeddin II. Kılıç Arslan (551/1156), I. Gıyâseddin Keyhüsrev (588/1192), Rükneddin II. Süleyman (592/1196), İzzeddin II. Kılıç Arslan (600/1204), I. Gıyâseddin Keyhüsrev (601/1204), I. İzzeddin Keykâvus (607/1210), I. Alâeddin Keykübâd (616/1219), II. Gıyâseddin Keyhüsrev (634/1237), II. İzzeddin Keykâvus (644/1246), II. Keykâvus (646/1248), IV. Kılıç Arslan (655/1257), II. Gıyâseddin Keyhüsrev (663/1265), Gıyâseddin II. Mes'ud (681/1282), III. Alâeddin Keykübâd (683/1284), II. Mes'ud (683/1284), III. Keykübâd (692/1293), II. Mes'ud (693/1294), III. Keykübâd (700/1301), II. Mes'ud (702/1303), III. Keykübâd (704/1305) ve Gıyâseddin III. Mes'ud (707/1307).

³Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları, İstanbul 1993, c.I, s.209-216.

⁴Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1993, s.66.

⁵Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s.245-257.

⁶Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, Ankara 1979, c.I, s.43.

⁷Köprülü, Fuat, Anadolu'da İslâmiyet, haz.Mehmet Katar, İstanbul 1996, s.10.

beraber bir asır kadar süren Bizans saldırıları ve düzenlenen Haçlı seferleri Anadolu'da içtimaî ve iktisadî zayıflığı bir kat daha artırmış ve bu durum 1176 yılına kadar devam etmiştir. Anadolu Selçukluları ve Bizans tarihinde ikinci bir dönüm noktası teşkil eden II. Kılıç arslan'ın bu tarihteki zaferi ile, Anadolu'nun dış emniyeti, iç asayişî, siyasî birliği sağlanmış ve dünya ticaret yollarının Anadolu toprakları üzerinde kesişmesi gerçekleştirilmiştir.

Yolcuların kervansaraylarda hayvanları ile birlikte üç gün meccanî olarak kalması ve yeme içme ihtiyaçlarının karşılanması âdetlendi. Yine Anadolu Selçuklularının zihniyetine uygun olarak kervansaraylara gelen Müslüman-Hristiyan, zengin-fakir, hür-köle bütün misafirlere aynı yemek verilmesi ve eşit muamele yapılması vakıf şartları arasında kaydedilmekteydi. Büyük sultan ve vezir hanlarında hastalar tedavi edilmekteydi. Kafe gibi burçları ve demir kapılarıyla kervansaraylar, aynı zamanda, ticâret eşyaları için güvenilir emanet yerleriydi.

Anadolu iskân edilirken, büyük ve kuvvetli Türkmen aşiretleri muhtelif parçalara ayrılarak birbirinden uzak sahalara gönderilmekte, irsî reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimalleri ortadan kaldırılmakta ve aşiret dayanışması kırılarak millî bütünlük sağlanmakta, memleket huzuru korunmaktaydı.

C. Kültürel Hayat

II. Kılıç Arslan'dan sonra devletin yönetimini üstlenen Anadolu Selçuklu hükümdarlarının hemen hepsi tahsilliydi. Üst düzey İslâmî ve millî duygularla yetiştirilen Anadolu Selçuklu Sultanlarından bazıları Arapça, çoğunluğu Farsça bilmekte ve bu dilde şiirler yazabilmekteydi⁸. II. Kılıç Arslan'ın öğrenim hayatı görmemesine rağmen, ilim erbabına son derece saygı duymakta ve onlara huzurunda münazaralar yaptırmaktaydı⁹. Oğlu Keyhüsrev'in en yakın dostu, devrin ünlü bilginlerinden Necmeddin İshak idi. II. Kılıç Arslan'dan itibaren tüm Selçuklu hükümdarları medrese yapımına özel ihtimam göstermekteydi. Anadolu Selçuklu devletinde ilk medreselerin kuruluşu siyasî istikrarın sağlanıp kültürel etkinliklerin yürütülmeye başladığı II. Kılıç Arslan devrine rastlamaktadır. II. Kılıç Arslan bir Konya, diğeri Aksaray'da olmak üzere iki medrese yaptırırken, emirlerinden Altun Aba da, Konya'da bir medrese yaptırmıştır. Aksaray medresesinden yetişen bilginler, on dördüncü yüzyılda Suriye ve Mısır'da büyük bir itibar görürken, Anadolu kasabaları kurulan medreselerle birer. kültür coğrafyası hâline getirilmeye

⁸Togan, A.Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981, s.215.

⁹Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, s.64. Fikir hürriyetinin ileri boyutta bulunduğu bu dönemde Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan (509-588/1115-1192)'nin huzurunda Müslüman ve Hristiyan alimler serbestçe fikir tartışmalar yapabilmekteydi. İctihad müessesesini çalıştırmak istemesinden dolayı Musul ve Suriye Atabeği Nureddin Muhammed tarafından teccid-i imana davet edilen II.Kılıç arslan, ülkesinde yaşayan dar görüşlü kimselerin Atabeği'nin ülkesine gitmesi tavsiyesinde bulunmaktaydı. Bkz.Ülken, Hilmi Ziya, *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Eikileri*, İstanbul 1998, s.172;Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.231-232. Hatta İbn Batuta, Anadolu gezisi sürecinde, Germiyan Sultanı Mehmed Bey'in ziyaretine varınca, sarayındaki Yahudi hekime, hafızlardan daha fazla saygı göstermesinden dolayı onun bu davranışını beğenmediğini dile getirmektedir. İbn Batuta, *İbn Batuta Seyehatnamesi'nden Seçmeler*, haz.İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999, s.31-32.

çalışılmıştır¹⁰. Bu medreselerde programların esasını, İslâm dünyasının diğer medreselerinde olduğu gibi, hadis, tefsir ve fıkıh dersleri teşkil etmekteydi.

Selçuklular döneminde İslâmî ilimler kadar tıbbı da çok önem verilmekte ve hemen her şehirde Daru'ş-Şifa, Dâru'l-Afiye ve Dâru's-Sihha gibi adlarla anılan hastaneler inşa edilmekteydi¹¹. Bu hastanelerin birçoğunda birden fazla hekim bulunmakta ve tıp tahsili hastanelerde uygulamalı bir tarzda gerçekleşmekteydi. Ayrıca şehirlerde eczaneler bulunmakta, buralarda Hindistan'dan getirilen tıbbî bitkilere rastlanmaktaydı.

On üçüncü yüzyılda Konya, Kayseri, Sivas, Aksaray, Kırşehir, Amasya, Niğde, Tokat, Niksar, Ankara ve Erzurum önemli birer kültür merkezi konumundaydı. Bu kültür merkezlerinin hâmişisi bulunan Anadolu Selçuklu hükümdarları, yalnız birer kahraman asker olmalarıyla değil, kültür sahasındaki temayülleriyle de temayüz etmekteydiler¹².

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu ve İran'da yaşayanların büyük çoğunluğunun sünni Müslüman olduğu kesindir. Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar ehl-i sünnet ve'l-cemaat akidesini benimsemiş olduklarından, sünni itikadı korudukları gibi bu itikadın yayılması için de son derece büyük gayret sarfetmişlerdir¹³. Anadolu'da daha çok sünniğin Hanefilik kolu, Doğu bölgelerinde ise kısmen Şâfilik yaygındı; eğitim ve öğretim alanında bilhassa hukûkî sahada birincisi hâkim durumdaydı¹⁴. Hükümdarlar Türk, Arap ve Fars menşeli din ve ilim adamlarını, tasavvuf erbabını etraflarına toplamak ve onlara eserler yazdırmak için gerekli maddî ve manevî imkânları ellerinden geldiği ölçüde hazırlıyorlardı. Örneğin, Anadolu Selçukluları zamanında İran'dan ve Arap memleketlerinden gelip Anadolu'ya yerleşen ulema arasında Abdulmecid b. İsmail el-Herevî (ö.537/1142), Muhammed Telekânî (ö.639/1217), Yusuf b. Said es-Sicistânî (ö.639/1241) ve Ömer el-Ebherî (ö.663/1265) gibi isimler sayılabilir. Sökmenliler zamanında Ahlat'ta fıkıh alimi Abdussamed b. Abdurrahman (ö.540/1145) çok tanınmaktaydı. Ayrıca Anadolu medreselerinde yetişmiş olup çeşitli Arap memleketlerine giderek oralarda yerleşen Türk alimleri de vardı.

Anadolu Selçukluları da, Büyük Selçuklular gibi, Arapça'yı ilim dili, Farsça'yı edebiyat ve devlet dili olarak kullanmaktaydılar. Anadolu'nun siyasal ve kültürel hayatında İran kültür ve geleneğinin etkili olduğu bir gerçektir. Bu nedenle, Selçuklu

¹⁰Bu medreseleri şu şekilde sıralayabiliriz: Altun Aba Medresesi (598/1202-?), Sırçalı Medrese (640-641/1242-1243), İnce Minareli Medrese (650-651/1252-1253), Karatay Medresesi (649/1251), Atabekiyye Medresesi (649/1251'den sonra), Kayseri'de Hunat (Hord) Hatun Medresesi (631-633/1233-1235), Sahibiye Medresesi (666-667/1267-1268), Sivas'ta Gök Medrese (670/1271), Kırşehir'de Cacaoğlu Medresesi (671/1272), Tokat'ta Gök Medrese (674/1275), Ankara'da İ. İzzettin Keykâvus (608-617/1211-1220), Antalya'da Ertokuş Medresesi.

¹¹Bunların başta gelenleri; Kayseri'deki Gevher Nesibe (601/1205), Sivas'taki İ. İzzettin Keykâvus (612/1217), Konya'daki Alâaddin Keykübâd, Çankırı'daki Atabey Ferruh (632/1235), Divriği'deki Mengüçüklerden Fahrettin Behram Şah'ın kızı Turan Melek (626/1228), Amasya'daki Torunlay (665/1266), Tokat'taki Muinuddin Pervane (674/1275) ve Kastamonu'daki Pervane oğlu Ali (671/1272) hastaneleridir.

¹²Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, c.I, s.205.

¹³Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.87, dipnot 21.

¹⁴Anadolu seyahati sırasındaki müşahedelerini dile getiren İbn Batuta, Müslüman halkın çoğunluğunun Hanefî mezhebine mensup bulunduğunu, aralarında Râfîzî, Mu'tezilî, Hâricî ve ehl-i bid'at bulunmadığını anlatmaktadır. İbn Batuta, Seçmeler, s.2.

sultanları, Keykubâd, Keyhüsrev, Keykâvus gibi eski İran törelerinden alınmış unvanları kullanmakta, İran edebiyatına yoğun ilgi göstermekte, idârî işlerin birçoğu İran asıllı kimseler tarafından yürütülmekteydi¹⁵. Bununla birlikte, Türkçe de halk arasında, ordu ve sarayda geçerli bir dil konumundaydı¹⁶.

D. Tasavvufî Hayat

Fethin tamamlanması ve Anadolu Selçuklu Devletinin kurulması Anadolu'da siyâsî ve içtimâî hayatın sağlam bir zemine oturmasına yol açmıştır. Genç ve dinamik Anadolu Selçuklu devleti, bölgeyi Türkler için yeni vatan ittihaz etmiş ve burasını kültür coğrafyası konumuna büründürmüştür. XI. yüzyılın sonlarından itibaren kısa zamanda göçebe Türkmen kabileleri Türkistan ve Horasan yöresinden kalkıp Anadolu'ya gelmiştir. Harezmi, Horasan ve Azerbaycan üzerinden batı istikametinde Anadolu'ya kitleler hâlinde göç eden zümreler arasında çok sayıda mutasavvıf, âlim ve sanatkâr bulunmaktaydı¹⁷. Bu kültür transferi ile XIII. yüzyıl Türk millî kültürü yeni bir oluşum safhasına girdi.

Göçebe Türkmen kabileleri Anadolu topraklarına yayılırken, hemen hemen aynı tarihlerde stratejik önemi bulunan bazı noktalara tekkesini kurup irşada koyulan şeyh ve kolonizatör dervişler de Anadolu'yu bir ağ gibi sarmaya başladılar¹⁸. Onların olumlu katkıları sonucu, bir yandan Anadolu'da Türk devletinin teşekkülü sağlam temellere oturtulurken diğer yandan İslâm'ın yayılması, milli birlik ve bütünlüğün muhafazası gerçekleştirilmekteydi. Şehir ve kasabalara yerleşen tarikat zümreleri, başta bürokrat ve entelektüel zümreler olmak üzere halk kitleleri ile yakın temas kurmaktaydılar. Tarikat zümreleri gibi medrese ve diğer içtimâî müesseselerin de daha çok şehirlerde yoğunlaşması, şehir halklarının göçebe ve köy halklarına oranla daha yüksek dînî kültüre sahip bulunması sonucunu doğuruyordu. Şehir merkezlerinden uzak muhitlerde ikamet eden ve dînî bilgileri oldukça zayıf, ananelerine son derece bağlı Türkmenler ise, kendilerinden olan şeyh ve dervişleri örnek almakta ve hayatlarını onların direktifleri doğrultusunda idame ettirmekteydi¹⁹.

Anadolu'da XIII. yüzyılda faaliyet yürüten mutasavvıflar arasında, Konya'da Evhâdüddîn-i Kirmânî (ö.635/1237), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), Şems-i Tebrîzî, İbn-i Arabî (ö.638/1240), ve onun en önde gelen temsilcisi Sadreddin-i Konevî ((ö.673/1274), Sadreddin-i Konevî'nin müridlerinden ve Şeyh-i Ekber'in bazı musannefatını şerheden Müeyyedüddin Cendî (ö.691/1292) ile İbnü'l-Fâriz (ö.632/1235)'in *Kasîde-i Tâiye*'sine şerh yazan Sadeddin-i Fergânî ((ö.699/1300), Mağribî Affüddin Tilimsânî; Tokat'ta kendi mürid ve müntesibi Muînüddin Pervâne'nin yaptırdığı hangâhta irşad faaliyetini sürdüren *Lemeât* sahibi Fahreddîn-i İrâkî (ö.688/1289); Kayseri ve Sivas'ta *Mirsâdü'l-İbâd* müellifi Necmüddîn-i Dâye

¹⁵Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, sad.Orhan F.Köprülü, Ankara 1993, s.231-234; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1974, I, s.10.

¹⁶Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1992, c.VIII, s.382.

¹⁷Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.206-222.

¹⁸Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S.II (1942), İstanbul 1974, s.281

¹⁹Çetin, Osman, *Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, İstanbul 1990, s.163.

(ö.654/1256); Kırşehir'de Ahî Evrân (ö.660/1261) ve mutasavvıf bir halk ozanı olan Yunus Emre (ö.720/1320)'yi sayabiliriz²⁰.

Orta Asya'da başlayan İslâmî Türk Edebiyatı ve yazı dili an'aneşi Anadolu'ya intikal etmemiş ve ancak didaktik gayelerle başlayan Türk yazı dili on üçüncü asırda Türk Edebiyatının doğmasına ve Beylikler devrinde inkişafına imkan vermiştir. Bununla beraber Battal Gazi ve Danişmend Gazi destanları Gaziler ve Oğuz-name, Dede Korkut hikayeleri de göçebeler arasında Türkçe şifahi bir edebiyat olarak on ikinci asırdan beri yaşamaktaydı²¹. Tasavvuf bir hâl ilmi olmakla birlikte, bu dönemde belli başlı yazılı eserler muvacehesinde talim olunan bir ilim hâline geldi. Bu dönemde kaleme alınan İbn Arabî'nin Füsûs'u, Konevî'nin ona yazdığı Fükûk'u, Fahreddin İrâkî'nin Lemeât'ı, İbnü'l-Fârid (ö.632/1234)'in Dîvân'ı tefekkür tarafı ağır basan, tasavvuf düşüncesini zengin kavramlarla açıklayan eserler olarak ilgi çekmektedir²².

XIII. yüzyılda Moğol akınlarıyla yıpranan Selçuklu Devleti'nin yerini beylikler alırken, devletin resmî dil kabul ettiği Farsça'nın yerini beyliklerde yerli dil olan Türkçe almaya başlamıştır. Eserleri Farsça olmasına rağmen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî bile Türkçe sözler, terkipler kullanmış, mülemma beyitler ve şiirler yazmıştır. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled (ö.712/1312)'in divan ve mesnevîsinden derlenen Türkçe beyitler ayrı bir divan meydana getirecek kadar çoktur²³. Bunların yanı sıra Konya ve Orta Anadolu şehirlerinde Ahmed Fakih, Hoca Dehhanî, Hoca Mesud ve Seyyad Hamza gibi sûfî şâirler, sadece Türkçe'yi kullanmaktaydılar. Hele Yunus Emre'nin büyük edebî kudreti ve tasavvufî aşkı ile Türkçe en güzel örnekleriyle Anadolu'da yaşayan bir dil hâline geldi.

Özellikle şehir merkezlerinde Farsça bilen zümrelere aynı dille hitap eden eserler yanında, Türkçe konuşan halk tabakalarına tasavvuf fikriyatını Türk diliyle yayma gayesini güden dinî ve tasavvufî eserler Türk edebiyatı yapıtlarını ortaya koymuştur. Böylece XIII. yüzyılın ilk yarısı içinde, doğrudan doğruya Farsça bilmeyen bir kitleyi irşad etmeyi gaye edinen Türk tasavvuf edebiyatının doğuşuna şahit olunur. Oğuz Türkçe'sinin Anadolu'daki ilk şâirlerinden biri sayabileceğimiz Horasanlı Ahmed Fakih (ö.618/1221 veya 650/1252)'in *Çarhnâme'si* bu edebiyatın günümüze gelebilmiş en eski örneğidir²⁴.

XIII. yüzyıl tekkâ edebiyatının Anadolu'daki en güçlü temsilcisi Yunus Emre (ö.720/1320)'dir. Orta Asya'da, Ahmed-i Yesevî ve dervişlerinin "hikmet"leriyle başlayan çığırı Anadolu'da devam ettiren Yunus, klasik tasavvuf terminolojisini Türkçeleştirmiştir. Şiirlerindeki tabîî ve âşikâne edâ, ondaki edebî yapıyı hissettirmeyecek kadar gelişmiştir. Yunus tasavvufî düşünceyi, İslâmî ve insanî değerleri en güzel şekilde sunabilmek için işlemiş, bunları anlatırken kendi öz dilini ve terminolojisini kullanmıştır. Dili en sade bir biçimde kullandığı hâlde yüksek bir tefekküre ulaşmıştır. Şiirleri şekil ve muhteva bakımından millî ve İslâmî yapıyı birlikte

²⁰Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.48.

²¹Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s.64.

²²Yılmaz, H.Kâmil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1994, s.141.

²³Veled Çelebi İşbudak ve Kilisli Rifat Bilge, Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled, İstanbul 1341.

²⁴Akûn, Ö. Faruk, "Divan Edebiyatı", DİA, İstanbul 1994, c.IX, s.393.

yansıtmıştır²⁵. Anadolu Tekke edebiyatına büyük tesirleri bulunan Yunus'un söyleyiş tarzı, bu asırdan itibaren Anadolu insanı için ideal olarak benimsenmiştir. Hatta bizzat Yunus'un ismini ve "Emre" unvanını kullanan şairler vardır. Bir çok derviş onun söyleyişine hayranlık duyarak, halk dili ve hece vezniyle ilahiler yazmıştır. XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Kaygusuz Abdal²⁶, Yunus Emre'nin önde gelen takipçisi ve Tekke edebiyatının en mühim şahsiyetlerindendir²⁷.

Aynı yüzyılda Velâyetnâme'sinde Yunus ve onun şeyhi Taptuk'tan bahsedilen Hacı Bektâş-ı Velî (ö.669/1270?)'nin, müstakil tasavvufî risalelerden oluşan Arapça Makâlât'ı ve Türkçe'ye XIV. veya XV. yüzyıl başlarında yapılan manzum tercümeleri dil, edebiyat ve kültür tarihimiz bakımından son derece önemlidir²⁸.

Mevleviyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Kazerûniyye, Yeseviyye, Kalenderiyye, Haydariyye, Kâdiriyye zümreleri bu dönemde Anadolu'nun en yaygın tarikatlarıydı. Bu tasavvufî akım ve zümrelerin belirtilen dönemdeki konumlarını şu şekilde ele alabiliriz:

1. Yesevîlik

Ahmed-i Yesevî (ö.562/1166)'nin kurucusu olduğu ve kendi adıyla anılan Yesevîlik sünnet, tasavvuf ve Horasan melâmîliği gibi üç temel esasa dayanmakta ve hemen her yönüyle Türk kimliğini yansıtmaktaydı. Buhara medreselerinde öğrenimini tamamlayan Ahmed-i Yesevî, hikmetleri vasıtasıyla öğrenim gördüğü yazılı kültürü, sözlü kültür hâline dönüştürmüş ve şehir halkları kadar okuma imkanı bulamayan bozkır halklarına da bu bilgileri aktarmıştır²⁹. Pîr-i Türkîstân³⁰, Hâce-i Türkîstân³¹, Hazret-i Sultan ve Sultanu'l-Evliyâ gibi unvanlarla anılan Ahmed-i Yesevî, Türk dili ve edebiyatında bir büyük çığır açmış, Yunus'Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Niyâzî-i Mısıri ve Aziz Mahmûd-ı Hüdâyî gibi Anadolu tekke şâirlerine, hem ruh ve mânâda hem de dil ve nazımda rehberlik etmiş, Türk tasavvuf şiirinin "pîr" i olmuştur. Onun öncülüğünde gerçekleşen Türk Tasavvuf Edebiyatı ürünleri, İslâm edebiyatı içinde ayrı bir yer tutmuş ve önemli bir açılım sağlamıştır. XII. asırda tohumunu atarak gerçekleştirdiği bu süreç, "insân-ı kâmil" ve "pîr" olarak Ahmet Yesevî'nin mânevî şahsiyetini

²⁵Tatçı, Mustafa, Yunus Emre Divanı I: İnceleme, Ankara 1990, s.66-69.

²⁶Manzum, mensur ve manzum-mensur karışık olmak üzere eserler veren Kaygusuz'un 20-30 kadarı hece ile geriyе kalanı aruzla yazılmış 200'e yakın şiiri vardır. Bu şiirlerin ilâhî bir vecd içinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Diğer eserlerinde yahdet-i vücûd, nefis, akıl, gönül, mürşid, derviş vb. kavramlar üzerinde durur, bunları heyecanlı bir üslupla dile getirir. Manzum eserleri: Divan, Gülistan, Mesnevî-i Baba Kaygusuz, Gevhernâme, Minbernâme; mensur eserleri: Budalanâme, Kitab-ı Miglâte, Vücûdnâme; manzum-mensur eserleri: Saraynâme, Dil-güşâ'dır. Kaygusuz Abdal, verdiği eserler ve işlediği konular göz önüne alındığında tekke edebiyatının en mühim şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır

²⁷Güzel, Abdurrahman, Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri, Ankara 1983, ss.38-41.

²⁸Çoşan, Esat, Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât, İstanbul ts., s.XXXV, XLIII, LX.

²⁹Cebecioğlu, Ethem, "Hoca Ahmed Yesevî (ö.562/1167)", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1993, c.XXXIV, s.91-93.

³⁰Türklerin İslâm'ı kabulleri ile beraber Orta-Asya'da başlayan erken sülûkî geleneğini temsil ettiği için "Pîr-i Türkîstân" ünvanıyla anılmıştır.

³¹XV. yüzyılın sonlarına doğru Yesevîlikle aşağı yukarı aynı mîntakada teşekkül eden Nakşibendîlik geleneğinin de doğuşuna etkisi olduğu ve Hâcegân silsilesinden sayıldığı için "Hâce-i Türkistan" ünvanıyla anılmıştır.

yaınsıtmaktadır. Onun dıktığı Türk tasavvuf şiri ağacı Yunus Emre'nin dilinde Anadolu'da kemalini bulmuş ve olgun meyvelerini vermiştir³².

Fuad Köprülü Ahmed-i Yesevî'nin Türk tarihindeki önemini şu tespitleri ile dile getirmektedir:

"Ahmed-i Yesevî'nin Türk tarihindeki önemi, yalnız beş-on parça veya birkaç cilt tasavvufî manzumeler yazmış eski bir şair olmasından değil, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmaya başladığı asırlarda, Türkler arasında ilk defa tasavvuf mesleği vücuda getirerek ruhlar üzerinde asırlarca hüküm sürmüş olmasındandır. Ondan önce Türkler arasında tasavvuf mesleğine girmiş şahsiyetler yok değildi. Fakat onlar, ya büyük İslâm merkezlerinde Acem kültürünün tesiri ile Acemleşmişler veya yeni dinin umumileşmesi için büyük Türk kitleleri arasına girerek orada unutulup gitmişlerdi. İçlerinden hiçbiri kendilerinden sonra yaşayıp devam edebilecek kuvvetli bir şeyin tesisine muvaffak olamamıştır. Ama Ahmed-i Yesevî, kuvvetli şahsiyeti ile, Türkler arasında asırlarca yaşayan büyük bir tarikat kurdu. Yeseviyye, bir Türk tarafından ve Türkler arasında kurulmuş ilk tarikatır. Dolayısıyla, Ahmed-i Yesevî'yi tetkik etmekle, Türk tasavvufunun en eski ve en aslı bir kısmını açıklamış olmaktadır"³³.

Yesevîlik'in Orta Asya, Hindistan ve Anadolu coğrafyası olmak üzere başlıca üç ana bölgede yayıldığını söyleyebiliriz³⁴. Göçmen Yesevî şeyh ve dervişleri, mesken edindikleri Anadolu topraklarında zaviyelerini kurarak tarikatlarını yaymaya çalıştılar. Orta Asya'dan getirdikleri Ahmed-i Yesevi ile ilgili bütün sözlü geleneklerini buradaki yeni müridlerine aktardılar. Yesevî soyundan geldiğini eserinin muhtelif yerlerinde dile getiren meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi, Anadolu'daki bazı Yesevi dervişlerinin türbe ve dergâhlarını şu şekilde sıralamaktadır:

a. Horos Dede: Evliya Çelebi'ye göre, Horos Dede İstanbul'un fethini gören, İstanbul-Unkapanı'nda medfun bulunan Yesevî dervişidir. Horasan'dan gelip Fatih'in ordusuna katılmıştır. Askerler arasında horoz gibi gürleyerek "Ey gafiller, kalkınız" şeklinde Müslüman askerleri uyardığı için, askerler kendisine "Horos Dede" lakabını vermiştir³⁵.

b. Avşar Baba: Kafkasya'nın önemli yerleşim birimlerinden Şirvan'a sınır bir Osmanlı kenti olan Niyâzâbâd'da bulunmaktadır. Evliya çelebi, halkın sevdiği ve tarikatına bağlı bulunduğu bu şeyhe ait dergâhın son derece canlı olduğundan, âyende ve râvendeye hizmet eden yüz kadar dervişin bulunduğundan bahsetmektedir³⁶.

c. Pîr Dede: Evliya Çelebi Merzifon'un ziyaretgâhlarını anlatırken, ilk sırayı Pîr Dede'ye vermektedir. Ahmed-i Yesevî'nin izniyle Anadolu'ya gelen ve Merzifon'a yerleşen Yesevî dervîşi Pîr Dede âsîtanesisinin, Evliya Çelebi döneminde aşevi, tekke,

³²Tahrallı, Mustafa, "Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde Uçun-Tasavvufî Unsurlar", Yesevîlik Bilgisi, haz.Cemal Kumaz-Mustafa İsen ve Mustafa Tatçı, Ankara 1998, s.169.

³³Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.114.

³⁴Ocak, Ahmet Yaşar, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Süfi Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi", Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 1993, s.299.

³⁵Evliya Çelebi b. Dervîş Muhammed Zillî, Seyahatnâme, İstanbul 1314, c.I, s.100.

³⁶Evliya Çelebi, Seyahatname, c.II, s.293.

derviş hücreleri ve iki yüzden fazla dervişle âyende ve râvendeye hizmet ettiği, önemli bir irşad makamı konumunda bulunduğu anlatılmaktadır³⁷.

d. Şeyh Emîr-i Çin Osman: Bozok-Hüseyinova'da dergâhının bulunduğu bahsedilen Evliya Çelebi, Emîr-i Çin Osman'ı "kutb-ı âfâk-ı cihân" diye tanıtmaktadır. Ahmed-i Yesevî'nin yedinci hâlifesi olduğu, Doğu Türkistan taraflarından geldiği ve Emîr-i Çin lakabıyla anıldığı anlatılmaktadır³⁸.

e. Geyikli Baba ve Abdal-Musa: Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre Geyikli Baba Azerbaycan'ın Ceri Hasan sülalesinden ve Yesevî dervişlerinden meczup tavırlı bir velidir. Yaban sığırlarına bindiği, eşyalarını geyiklere taşıdığı, Orhan Gazi ile görüştüğü, Osmanlı Bey'inin Uludağ eteklerinde kendisi için bir tekke inşa ettiğinden bahsetmektedir. Abdal Musa'nın da Yesevî dervişlerinden olduğu, Hacı Bektâş-ı Veli ile Anadolu'ya gelip yerleştiği, Orhan Gazi ile birlikte Bursa'nın fethine katıldığı, Orhan Bey tarafından kendisine bir tekke ve türbe yaptırıldığından bahsedilmektedir³⁹.

f. Şeyh Nusret Tekkesi: Evliya Çelebi, Hacı Bektâş-ı Veli ile birlikte Horasan'dan gelen ve Ahmed-i Yesevî hâlifelerinden olan Şeyh Nusret'in Tokat-Zile vadisinde bakımlı imaret, mescid ve misafirhanesinin bulunduğunu haber vermektedir. Yetmiş kadar derviş ile halka hizmet ettiği, halkın yoğun ilgisine mazhar olduğu ve tekkenin önündeki büyük bir dut ağacı meyvesinin şehrin âyanına hediye edildiği anlatılmaktadır⁴⁰.

g. Gajgaj Türbesi: Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre Tokat'ta şehrin dağ yamacı üzerinde bir mesire bölgesinde bulunan tekke ve türbenin sahibi Gajgaj Dede'dir. Kendisinde esmaul-hüsna'dan celal isminin tecelli ettiğini beyan etmektedir⁴¹.

2. Sühreverdiyye

Maverâunnehir, Harezm, Horasan ve diğer kültür merkezlerinden Anadolu'ya gelen şeyh ve dervişler sadece Yeseviyye mensuplarından ibaret değildi⁴². Sühreverdiyye ve Kübreviyye'ye mensup sûfiler de Anadolu'ya gelenler arasında idi. Kübrevî ve Sühverdi dervişlerinin çoğunluğu vahdet-i vücud anlayışına sahip bulunmaktaydı⁴³. Sühreverdiyye ve mensupları o dönemde tarikatlarını Anadolu'da müesseseleştirip yaygınlaştıramamakla birlikte, daha sonra XV. asrın ilk yarısında kurulan Zeyniyye kolu bu imkanı elde etmiştir. Bu tarikat tekkeleri ile Anadolu'da yaygınlık kazanamadıysa da oluşturduğu kültür etkisini asırlarca sürdürmüştür. Zeyneddin Hafî (ö.838/1434)'nin "Bir aşk kütüğü yaktık, Rûm üzerine attık" ifadesiyle övdüğü hâlifesi Abdülâti-i Kudsi (ö.856/1452) ve

³⁷ Aynı eser, c.II, s.398-99.

³⁸ Aynı eser, c.III, s.237.

³⁹ Aynı eser, c.II, s.17-18,46.

⁴⁰ Aynı eser, c.III, s.238.

⁴¹ Aynı eser, c.V, s.60,67.

⁴² Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.200.

⁴³ Ocak, Ahmet Yaşar, Babaîler İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul 1996, s.63.

Abdürrahim-i Rumî (ö.850/1446), Zeyniyye kolu olarak Sühreverdiyyeyi yaymışlardır⁴⁴.

Sühreverdlilik, Ebu'n-Necib Sühveredî (ö.563/1167) tarafından kurulmuş ve zamanının "şeyhler şeyhi" sayılan Ebû Hafs Ömer es-Sühveredî tarafından geliştirilip sistemleştirilmiş bir tarikattir. Özellikle Ömer es-Sühveredî'nin *Avârifu'l-Maârif'i* Hacı Ahmed b. Seydi el-Bigavî tarafından 863/1458 yılında Türkçeye çevrilmiştir⁴⁵. Tasavvuf ve tekke muhihlerinde çok tutulan *Avarif*, adetâ dergahların ders kitabı hâline gelmiş, İhyâ, Kuşeyrî Risalesi, Füsûsu'l-Hikem ve Fütûhat gibi eserlerin yanında tekkelerde çokça okunmuştur.

Sühveredî'nin hâlife ve devlet ricaliyle yakın münasebetler kurması ve onların sempatisini kazanması, diplomatik görevlerle bazı seyahatler yapmasına yol açmıştır. Sühveredî'nin elçi sıfatıyla gerçekleştirdiği diplomatik girişimleri, Hâlife Nasır döneminde Hâlife'nin siyasî otoritesini iade ve Selçuklu devletinin dağılması gibi sebeplerle ortaya çıkan bazı fitneleri bastırmak, komşu İslâm ülkeleriyle dostluk münasebetlerini güçlendirmek amacına yöneliktir. Bir kaç defa Şam'da yöneticilik mevkiinde bulunan Eyyubî Sultanı Melik Eşref'e ve Hâlife ile arası pek hoş olmayan Harezşah sultanına elçi olarak gönderildiğinden bahsedilmektedir. Melik Eşref Musa'ya elçi olarak gidişinde Melik'in, Sühveredî'yi çok iyi karşıladığından ve ona hiçbir elçiye yapılmayan hüsn-i muameleyi gösterdiğinden bahsedilmektedir. 614/1217 yılında 400.000 kişilik bir orduyla Bağdat'ı almak üzere yola çıkan Harezşah Sultanını bu fikrinden caydırmak üzere Hâlife, Sühveredî'yi gönderir. Ancak sultanı bu fikrinden vazgeçiremez. O sırada mevsimin kış olması sebebiyle yağan kar, ordunun telefâtına sebep olur ve Sultan Bağdat'ı işgal etmekten vazgeçerek geri döner.

Sühveredî elçilik görevlerinden birini de Konya Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'a, Hâlife Nasır'ın mesajını ulaştırmak üzere yapmıştır (618/1221). Sühveredî, Hâlife'den aldığı mesaj ve itimadnametyi götürürken, yolu üzerinde uğradığı Malatya'da, "*Mîrsadu'l-İbad*" müellifi "Necmeddin Dâye" veya "Necm-i Fazî" lakaplarıyla meşhur, Necmeddin Ebu Bekr b. Muhammed (ö.654/1256) ile buluşur. O sıralarda 45 yaşında genç bir ilim adamı ve Horasan diyarından Moğol işgali nedeniyle kaçıp gelen Necmeddin Dâye, 78 yaşında bulunan yaşlı şeyhe hürmet gösterir ve eserinin ilk redaksiyonunu yapması için ona takdim eder. *Nefehat*'in belirttiğine göre, Mevlânâ ve Sadre'ddîn Konevî ile de görüşen Necmeddin Dâye, Sühveredî ile birlikte Konya'ya gelmiş, oradan da Kayserî ve Sivas bölgesine geçmiştir⁴⁶.

⁴⁴Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa 1990, c.1, s.25-27.

⁴⁵Yılmaz, H.Kâmil, "Sühveredî Hayatı ve Eserleri", Avârifu'l-Maârif-Tasavvufun Esasları, İstanbul 1990, s.XXIX.

⁴⁶Sühveredî, Ebu' Hafs Şihâbuddin, Avârifu'l-Maârif-Tasavvufun Esasları, ter.H.Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1990, s.xvii-xviii.

3. Kübreviyye

Kübrevilik, zühde dayalı sade bir tasavvuf çizgisini benimsemiştir⁴⁷. Tarikatın pîri olan Necmeddin Kübrâ, on ikinci yüzyılın sonları ile on üçüncü yüzyılın başlarında Harezmşahlar bölgesinde yaşamış ve hayatını 618/1221 yılında Moğolların elinde şehit edilmek suretiyle tamamlamıştır. Moğolların Harizm'i işgal ettikleri sırada, yanında bulunan altı yüzden fazla müridine, Harizm'i hemen terk edip Horasan'a gitmelerini emreden Necmuddin-i Kübrâ, Harizm'de Moğolularla savaşmış ve şehit düşmüştür. Kübreviyye Tarikatı mensuplarından bazıları Moğollar arasında kalarak, onların kalbini İslâm'a ısındırmaya ve zulümlerini asgariye indirmeye çalışırken, bir kısmı da Horasan'dan ayrılarak Anadolu'ya geçmişlerdir⁴⁸. Kübrevilik, Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya sığınan Sadeddin-i Hamevî, Seyfeddin-i Bâherzî ve Baba Kemâl-i Hocendî gibi hâlifeler vasıtasıyla burada yayıldı. Kübreviliğin ileri gelen öteki temsilcilerinin başında, bizzat Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled ve hâlifesi Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî ile Necmüddin Dâye gelmektedir. Bu isimler, o dönemde İslâmlaşma ve Türkleşme sürecini yaşayan Anadolu'nun tasavvufî hayatını derinden etkilemiştir. Yıldırım Bayezid'in damadı Buharalı Emir Sultan (Şemseddin Muhammed, ö.833/1429) ve hâlifeleri yoluyla Anadolu'da Kübreviyye, XVI. yüzyıla kadar yaşayabilmiştir. Anadolu ve Rumeli'de Kübrevî tekkeleri bulunmamakla birlikte Necmuddin-i Kübrâ ve müridi Necmuddin Dâye'nin eserleri sevilerek okutulmaktadır. Dâye, *Mirsâdu'l-İbâd*'i Anadolu'da Farsça olarak kaleme almış iken bu eser, II.Murad tarafından 825/1422 tarihinde *Irşâdu'l-mürîd ile'l-murad* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Necmuddin-i Kübrâ'nın tarikatların el kitabı olarak görülen *Usûlu'l-aşerê* adlı küçük risalesi İsmail Hakkî-i Bursevî (ö.1137/1724) tarafından Türkçe'ye çevrilip şerh edilmiştir.

Sûfilerin geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesine yol açan en önemli faktör, onların farklı din ve mezheplere mensup kişileri çevrelerine toplayıp birleştirmeleri, toplumun fertleri arasında ortak sevgi ve dostluk bağları kurmalarıdır. Bu müsamaha ikliminin önemli temsilcilerinden biri olan Necmuddin Dâye, kendisine düşmanlık besleyenlere bile şu şekilde hitap edebilmektedir:

"Düşmen-i mârâ sa'âdet-yâr bâd
Der-cihân ez-'omr ber-hordâr bâd
Her ki hârî mî-dihed der-râh-i mâ
Hârî mâ der râh-i û golzâr bâd!"

"Düşmanımız bahtiyar olsun
Dünyada ömür boyu mutlu olsun
Kim ki bizim yolumuza diken koyarsa
Bizim dikenimiz onun yolunda gülistan olsun!"⁴⁹

⁴⁷Ocak, Türk Sufiliği, s.92.

⁴⁸Abdurrahman Câmî, Nefahâtü'l-Üns Evliyâ Menkıbeleri, ter. ve şrh. Lâmiî Çelebi, haz.Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, İstanbul 1998, s.594-595.

⁴⁹Ateş, Süleyman, İslâm Tasavvufu, İstanbul 1992, s.589.

4. Mevlevîlik

XII. yüzyılda Anadolu'da yaygınlaşmaya başlayan tasavvufî düşünce, iki farklı çizgide gelişmekteydi. Birincisi Irakîler adıyla meşhur ve genellikle Arap dünyasından gelen, tasavvufun zühd ve takvaya önem veren tahalluk boyutunu benimseyen ahlakçı sûfiler ile keşf, marifet ve vahdet-i vücud gibi tahakkuk boyutuna önem veren ârif sûfilerin temsil ettiği çizgiydi. Kadîrîlik ve Rufâîlik mensupları gibi tasavvufî hayata hız kazandıran akımlarla Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Sadreddin-i Konevî gibi tasavvufî düşüncenin kuramcıları, bu çizginin en önemli temsilcileridir. İkinci çizgi ise Horasanîler diye ifade edilen, Maverâunnehir ve Harizm bölgelerinden gelen ve daha çok cezbeğe önem veren mektepti. Bu ekolün en önemli temsilcileri ise Şehâbü'ddin es-Sühreverdî (ö.635/1238), Necmuddin-i Kübrâ (ö.623/1226), Bahâüddin Veled (ö.635/1238), Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî (ö.637/1240), Necmeddin-i Râzî (ö.654/1256) ve Fahreddin-i Irakî (ö.685/1286)'dir.

Bu iki ana çizginin sentezi on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö.672/1273) tarafından gerçekleştirilen Mevlevîliktir⁵⁰. Çelebi Hüsameddin'le Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled zamanında bünyeleşmeye başlayan tarikat zamanla Bağdat'tan Rumeli'ye kadar geniş bir alanda kurulan mevlevîhanelerle tesir sahasını genişletmiştir⁵¹. Mevlevîyye, Anadolu'daki tasavvufî faaliyetler açısından Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bayramiyye ve Zeyniyye gibi tarikatlara oranla önceliği olan bir tarikattır. Tarikatını aşk, cezbe, sema' ve safâ üzerine kuran Mevlânâ, tasavvufu belli kurallar ve fikirler sistemi değil, duyulan ve yaşanan tecrübi bir bilim olarak algılamakta, semâ esnasında gazeller okumakta, ve toplumun her tabakasından pek çok kişi meclisine katılmakta idi. Medrese hocası, gözde âlim ve saygın bir şeyh efendi olmasına rağmen Müslim gayr-i müslim, alim cahil, fakir zengin, küçük büyük ve kadın erkek toplumun her kesimiyle yakın temas kurmaktaydı⁵².

Babası Bahâüddin Veled ve Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'den Kübrevîliği, Şems-i Tebrîzî'den vecd, aşk ve semâ' yolunu, İbn Arabî'den vahdet-i vücûd telâkkisini alan Mevlânâ, yepyeni bir mektep oluşturmuştur. Bütün bunları toparlayarak söylemek gerekirse, Mevlânâ'nın tasavvufî düşüncesinin ana esaslarını şu şekilde sıralayabiliriz: Zühd, vahdet-i vücud, aşk, vuslat, Tarikat-ı Muhammediye ve semâ'.

Vahdet-i vücûd düşüncesini benimseyen Mevlânâ, etrafına sadece Sadreddin-i Konevî, Fahreddin Irakî gibi mutasavvıflarla ilim ve fütüvvet erbabını değil, pek çok hükümdar ve idareciyi de toplayabilmiş, manevî nüfuzuyla Moğol idarecilerinin bile hürmetini kazanmıştır. Çünkü Bektâşîlik, Melâmîlik ve Halvetîlik daha çok halk kitleleri arasında yaygınlık kazanırken, Mevlevîlik kuruluşundan itibaren, ilmî ve idârî zümreler arasında doğup gelişmekteydi⁵³. Hem Selçuklu Sultanı I.Alaaddin Keykubad hem de Anadolu Beyleri ona hürmette kusur etmemekteydi. Aydınoğlu Ömer Bey kendisine sürekli hürmet göstermiş, Karamanoğulları kendisi ile

⁵⁰Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c.III, ss.111-114.

⁵¹Kara, Bursa'da Tarikatlar, c.I, s.30.

⁵²Ahmed Effaki, Ariflerin Menkıbeleri, çev.Tahsin Yazıcı, İstanbul 2001, c.II, s.328.

⁵³Uçman, Abdullah, "Tekke Şiiri", Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Klasikleri, İstanbul 1985, c.II, ss.12-13.

akrabalık tesis etmiş, Sivas Beyi Kadı Burhaneddin, Mevlânâ'ya özel ilgi göstermiş ve şiirlerinden tefe'ül etmiş, Ertuğrul Gazi ise ona candan bağlı kalmıştır⁵⁴. Ertuğrul Gazi oğlu Osman Gazi'yi Mevlânâ'nın ziyaretine götürmüş, Mevlânâ da Osman Gazi'ye hayır dualarda bulunmuştur. Osmanlı padişahlarının bir çoğu Mevlânâ nesline ve Mevlevîyye'ye layık olduğu hürmeti ve yardımı esirgememişlerdir. Örneğin Orhan Gazi tarafından Konurhisar'ın fethine memur edilen Şehzade Gazi Süleyman, Rumeli'ye geçmeyi kararlaştırdığı zaman, evliyaulahtan yardım talebinde bulunmayı ihmal etmemiş, Mevlevî hâlifelerinden biri ile görüşmüş ve bu buluşmanın bir hatırası olarak şeyh kendisine bağlı olduğu tarikatın külâhını hediye etmiş, peşinden de zafer ve nusret niyazında bulunmuştur. Şehzade Süleyman, fethi müteakip, bu külâhı ganimetleri paylaştırmak için ölçek olarak kullanmıştı. O, ayrıca "himmet-i ricatuniah" telakkisiyle külâhı altınlarla süsleyerek kendisine padişahlık tâcı ittihaz etmiştir⁵⁵.

Mevlâna Celâleddin Rumî, Mevlevîliğin felsefesini, tasavvufunu ve ilâhî aşkı anlatırken, oğlu Sultan Veled Mevlevî Tarikatını, Ulu Arif Çelebi Mevlevîliğin musikisini geliştirmiş, Âbid Çelebi ise semâ'ın son şeklini vermiştir. İlim ve siyaset dünyasından pek çok kişinin rağbet ettiği Mevlevîlik, mûsikî, semâ' ve şiir faaliyetlerinin icra edildiği tekkeleriyle güzel sanatların inkişafına yol açmıştır.

5. Rifâiyye

Ahmed-i Rifâî'ye nisbet edilen, adı sebebiyle Ahmediyye, doğum yeri sebebiyle Betaihiyye diye de tanınan bu tarikat, Anadolu'nun yaygın tasavvufî akımlarındandır. Ahmed-i Rifâî (ö.578/1182) dayısı Mansur el-Betâihî ve Ebu'l-Fazl el-Vâsîfî'den tasavvufî terbiyesini tamamladı. Vâsîfî'nin ona icazet verirken "Herkes üstadı ile, ben ise talebem Rifâî ile iftihar ederim" dediği ve kendisine zahir ve batın ilimlerine sahip anlamına "ebu'l-alemeyn" unvanını verdiği rivayet edilir. el-Hikemu'r-rifâiyye ile sohbetlerinin derlenmesinden meydana gelen el-Burhanu'l-müeyyed en meşhur eserleridir.

Rifâîlikten "Tarikat-ı Ahmediye" adıyla bahseden İbn Batuta (ö.771/1369), seyahatnamesinde, bu tarikata ait tekkelerin özellikle İzmir, Bergama, Amasya ve Sûnisa'da bulunmakta olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, gösterdikleri burhanlarla halkın itibar ve teveccühünü kazanan Rifâî dervişlerinin önemli bir nüfuza sahip olduklarını kaydeder⁵⁶.

Mevlânâ zamanında Rifâî şeyhlerinden Seyyid Tâceddin kalabalık bir mürit cemaatiyle Konya'ya geldiğinde emirler, şehrin ileri gelenleri ve fütüvvet erbabı onları karşılamış, Celâleddin-i Karatayî Medresesi'nde ağırlamıştır. Dervişlerinin yılanlarla ateşle oynamaları, Konyalılar tarafından seyredilmiş, Mevlânâ'nın eşi de görmek üzere gitmek istemişse de Mevlânâ, bütün bunları abes görüp gitmesine izin vermemiştir⁵⁷.

⁵⁴ İsmail Hüseyn, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul 1990, c.I, s.313.

⁵⁵ İsmail Hüseyn, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul 1990, c.I, s.92.

⁵⁶ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, s.24,34,38.

⁵⁷ İsmail Hüseyn, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul 1990, c.II, s.299-300.

6. Kazerûniyye

Anadolu'da XIII. yüzyıldaki bir diğer tarikat da Kazerûniyye'dir. Meşhur İranlı mutasavvıf Ebû İshak b. Şehriyar-ı Kâzerûnî'ye (ö.426/1034) nispet edilir. *Nefehâtü'l-üns*'ün verdiği bilgiye göre, Ebû İshak Kâzerûnî Mecûsîlikten ihtida eden bir babanın oğludur⁵⁸. Ebû İshak denizci ve balıkçıların piri ve hamisi kabul edilmiştir. İnanışa göre Ebû İshak-ı Kazerûnî'nin mezarından alınan bir avuç toprak, büyük dalgalarıyla tehlike arz ettiği zaman denize atıldığında sakinleşmiştir. Bunun için denizciler yanlarında kabirden alınmış toprak bulundurlardı. Bu inanç Konya'da da yaygındı⁵⁹. İshâkiyye ve Mürşidiyye diye de anılan Kazerûniyye, özellikle, İran'ın batı bölgelerinde hâkim olduğu, Irak ve Hindistan'dan Trakya'ya kadar uzanan bir tesir sahasının bulunduğu, XIV. ve XV. asırlarda da varlığını sürdürdüğü fakat XVI. yüzyılda Anadolu'da etkisini yitirdiği gözlenmektedir.

Ebû İshak b. Şehriyar el-Kazerûnî 65 ribat ve hangâh tesis etmiş, ordu denilebilecek bir teşkilat kurmuş, 24.000 mecusiye ihtida ettirmiştir. Tarikatı İran'dan Hindistan'a, Çin'e kadar yayılmış ve Anadolu'ya da gelmiştir⁶⁰. Özellikle askerî maksatlarla teşekkül eden Kazerûniyye, gayretinin büyük bir kısmını cihada yöneltten tarikatlardan. Daha çok liman ve menzil gibi insanların sıkça uğradığı ve her zaman yardıma ve yol göstericiye ihtiyaç duyduğu yerlerde tekkelerini kurup çalışan bir teşkilattı. Kazerûniyyeyi "aşırı sünnî bir tarikat" diye niteleyen Gölpinarlı, Karamanoğullarından Sultan Muhammed'in 821/1418 tarihinde Konya'da onlara bir tekke yaptırdığını kaydeder⁶¹. Kazerûniyye dervişlerinin Anadolu'da tekkeler inşa edecek kadar çok ve yaygın bulunduğu söylenebilir.

Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıd'ın, Kazerûnî dervişlerine 802/1399 tarihinde Bursa'da zaviye yaptırması ve vakıf kurması da üzerinde durulmaya değer bir durumdur. Vakfiyede şu ifade yer almaktadır: "Murad Han oğlu Bayazid Han riya ve sum'adan hâli bir niyetle Bursa'da kal'aaltı denilen yerin arkasında tarik-i âmın önünde bir zaviye-i şerife kurdu. Bunu, Şeyh Ebu İshak-ı Kazerûnî ashabına, âdet olduğu vechile gelip gidenlerin, misafirlerin mukimlerin... mümkün olduğu derecede i'zâz ve ikramları hizmetlerini ifası için vakfetti"⁶².

Müridlerini, delişmen tabiatlı, garîb etvarlı ve savaşçı kişilerden seçen, tekkelerini, hudut boylarında ve serhatlarda kurmaya büyük önem veren Kazerûniyye Tarikatı, bu tutumu ile, mezkur karakter yapısındaki kişilerin, kabına sığmayan ve tatmin olmak isteyen kişilerin enerjilerini, fitne tefrika gibi içe dönük değil, cihad gibi kudsi ve dışa dönük bir hedefe tevcih etmek usulünü tercih etmiştir⁶³.

7. Sosyal Zümreler

Orta Asya'dan gelip Anadolu'yu mesken tutan Türk boyları çeşitli gruplar müesseseler oluşturarak, Anadolu'da kökleşme imkanı buluyorlardı. Bu tarihi misyonu, içtimai, iktisadî, dinî, siyasî ve tasavvufî açıdan gerçekleştiren bu zümrelere

⁵⁸Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s.399.

⁵⁹Kara, *Bursa'da Tarikatlar*, c.I, s.19.

⁶⁰Coşan, *Esad, Hacı Bektâş-ı Velî-Makâlât-ı Seha Neşiyat*, Ankara, ts., s.XXVIII.

⁶¹Gölpinarlı, *Abdülbâki, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s.11.

⁶²Kara, *Bursa'da Tarikatlar*, c.I, s.18.

⁶³Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet - Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1983, s.100.

Âşık Paşa, Horasan Erenleri adını vermektedir. Dört grup hâlinde isimlendirilen bu zümreleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Gâziyân-ı Rûm

Gâziyân-ı Rûm'a, Alp'ler veya Alperenler adı da verilmektedir⁶⁴. Geniş bir teşkilata mensup derviş-gâzilerdir. İslâm öncesi Türk hayatındaki alplerin bir devamı olarak kabul edilmektedir. Bektâşî tarikatının askerlik kolu olarak kurulan Yeniçeri ordusuna, "Gâziyân-ı Hacı Bektâş-ı Veli" ismi verilmiştir. Anadolu'ya göç eden sûfler, sadece şeyh veya postnişin değil, aynı zamanda birer alperen, gâzi, emir ve ahî idi. Alplerin ölüme ve hayata, zamana ve tarihe yenilmedikleri bir gerçektir. Büyük felaketlere yol açan Moğol istilasıyla birlikte Horasan ve Maverâunnehir'den şehitlik idealiyle Anadolu'ya koşan alperen ve Horasan erenleri birer kolonizatör Türk dervişleri olarak, nefislerini arındırıp tevazuları ile Anadolu halkını aydınlattılar⁶⁵. Alperenler kimi zaman uçlarda ilim ve fikir ehli olarak yerlerini alırken, kimi zaman da İslâm orduları ile birlikte veya onlardan önce veya sonra hareket edip savaşlara katılmakta, fetihlerin kazanılmasında önemli roller üstlenmekteydiler⁶⁶. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin, buradaki gazalarını İ'lâ-yı Kelîmetullah uğruna yapmaları ve bu coğrafyayı İslâmlaştırmayı gaye edinmeleri, Tuğrul ve Alparslan devrinde bu fetihlere iştirak eden Selçuklu komutanlarına "Gâzi" unvanının verilmesine sebep olmuştur. Mengücek Gâzi, Melik Ahmed Gâzi, Ertuğrul Gâzi, Osman Gâzi ve Orhan Gâzi bunlardan bazılarıdır. Bu teşkilata mensup Turgut Alp, Akça Koca, Konur Alp gibi mücahidler, Osmanlı Beyliğinin kuruluş aşamasında, etraflarındaki müritleriyle birlikte, bir yandan orduların savaş ruhunu hızlandırırken, bir yandan da manevî kişilikleriyle içtimâî nizamı düzenlemeye çalışmaktaydılar⁶⁷.

b. Abdalân-ı Rûm

Abdal kavramı, o devirlerde derviş kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı. Bunlar dünyaya karşı ilgisiz tutumları ile sade bir yaşam sürerken, aynı zamanda manevî kişilikleriyle insanlığa faydalı olmanın çabasını gütmekteydiler⁶⁸. Bu, Türkmen kabileleri arasında faaliyet gösteren dervişlerin oluşturduğu bir teşkilattir. Abdal ve Baba ismini taşıyan bu dervişlere Horasan

⁶⁴Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, S.II (1942), İstanbul 1974, s.282.

⁶⁵Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, c.II, s.282,284.

⁶⁶Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram Velî, Ankara 1991, s.18.

⁶⁷Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.63.

⁶⁸Abdal ifadesi evliya zümresinden halkın mesalihinde tasarruf için manevî izne mazhar olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Lûgat manası; dünyadan habersiz, safderun, alıktır. Abdal kelimesi aslen Türkçe değildir. Arapça 'ebdal'den bozmadır. Ebdal; Arapça'da halkın mesalihinde tasarrufa mezun evliyauallah zümresinden olan bir cemaata itlak edilir. Türkçe'de abdal müfret olarak o cemaate mensup olan zata denmiştir. Bu itibarla Kara Abdal ismi karada, Deniz Abdal adı denizde bazı tasarrufa mezun olan veliler demektir. Sonradan abdal kelimesi Türkçe'de asıl manasından galat olarak temsilen, evvela evliya geçince mukallitlere, kalender ve dervişlere, miskin ve fakirlere de denmektedir. Saniyen kalendermeşrep, dervişnihat olanlar, maişet umuruna aldırmadıklarından, onlara kıyasen iş bilmiyen, kâra akli ermeyen adamlara da abdal denmiş ve bunun lazımı olarak idrakı zayıf ve düşüncesi iptidai kimselere de isim ve sıfat olmuştur". Bkz.Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1993, c.I, s.5.

erenleri de denilmektedir⁶⁹. Anadolu'nun fethi, halkların Müslümanlaşması ve fethedilen toprakların maddî-manevî açılardan ihya edilmesinde önemli rol oynayan bu Horasan erenleri, sadece Horasan'dan gelen dervişler anlamını taşımamakta, aynı zamanda melâmî meşrep sûfiler manasına da gelmektedir. Dolayısıyla bu kavram bir coğrafi menşei değil, tasavvufî bir mesleği ifade etmektedir⁷⁰. Bu zümre daha sonra, XIII. asrın ikinci yarısında vefat etmiş olan Hacı Bektâş-ı Velî'ye nisbet edilir olmuştur⁷¹. Hacı Bektâş-ı Velî'nin bizzat kendisi, Nevşehir ve Kırşehir havalisindeki Hıristiyanlarla temas hâlindeydi⁷². Hâlifesi Sarı Saltuk'u, henüz Türk ordularının ulaşamadığı bir dönemde, Rumeli topraklarına, İslâm'ın sesini duyurmak üzere göndermişti. Gürcistan Beyini İslâmlaştırıp, ona elini öptüren Sarı Saltuk, Rumeli'de başarılı faaliyetlerin icracısı olmuştur⁷³. İslâmlaştırma faaliyetini rasgele değil de belli bir plana göre gerçekleştiren Hacı Bektâş, bir kısım hâlifelerini Rumeli'ye gönderirken, Sarı Saltuk, Kara Donlu, Barak Baba, Hoy Ata ve Can Baba gibi hâlifelerini de Moğol zümrelerini İslâmlaştırmakla vazifelendirmişti. Böylesi ciddî boyuttaki organizeli faaliyet neticesinde, çok sayıda putperest Moğol zümresi İslâm'a girmektedir⁷⁴. Orhan Bey, Bursa fethine katılan Abdal Musa, Geyikli Baba ve Abdal Murad gibi Horasan erenlerine Uludağ yamaçlarında birer zaviye yaptırmış ve vakıflarını da tayin etmişti. Öyle ki, bunların hepsi XVII. yüzyılda bile faal konumunu sürdürmüşlerdir⁷⁵.

c. Âhiyân-ı Rûm

Ahi Evran⁷⁶ tarafından XIII. asırda kurulan ve meslekî bir hüviyete sahip olan Ahilik, Anadolu'da meslekî eğitimin, sanat eserlerinin ve kültürel hayatın

⁶⁹Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, c.II, s.282.

⁷⁰Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.89, dipnot:30.

⁷¹Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, c.I, s.531.

⁷²Ocak, Ahmet Yaşar, Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri, Ankara 1984, s.15-16.

⁷³Gölpınarlı, Abdülbaki, Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul 1992, s.30.

⁷⁴Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram Velî, Ankara 1991, s.18.

⁷⁵Öngören, Reşat, Osmanlılarda Tasavvuf -Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)-, İstanbul 2000, s.24.

⁷⁶Büyük bir halk düşünürü olup pek çok eserler vermiş, Selçuklular devrinde yetişmiş güçlü bir ilim ve fikir adamıdır. Devrinin siyasî ve fikrî akımları içerisinde çok önemli ve etkili faaliyetler icra etmiş bir şahsiyettir. Asıl adı Nasîruddin Mahmud olup 567/1171 yılında, Azerbaycan'ın Hoy kasabasında doğmuş, Horasan ve Maverannehr'de tahsil yapmış, meşhur Eş'ârî kelamcısı Fahrüddin-i Râzî'ye (ö.606/1209) talebe olmuştur. Bir süre Bağdat'ta da bulunan Ahi Evran 602/1205 yılında Anadolu'ya gelmiş ve Kayseri'ye yerleşmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaaddin Keykubad dönemlerinde Anadolu Selçuklu Devletinin, İslâm dünyasındaki fütüvvet birliklerini organize edip kendi şahsına bağlayan 34.Abbasi Halifesi Nâsir li Dinillah (757-623/1179-1225) ile gayet sıkı ve aktif bir şekilde siyasî ve kültürel münasebetler içinde bulunduğu görülmektedir. Aslında en-Nâsir li Dinillah'ın kurduğu Fütüvvet Teşkilatı'nın üyesi olan kayınpederi Evhâdüddin-i Kirmânî ile birlikte Bağdat'tan Anadolu'ya gelmiş bulunan Ahi Evran'ın, himaye göreceği siyasî ve fikrî yönden son derece münasip bir vasat ve bu vasatın meydana gelmesinde rol oynayan güçlü bir iktidar vardı. Onun teşkilatçı yönü devlet tarafından desteklenmesi Ahi Teşkilatı'nın kurulmasına yol açtı. O dönemin sosyo-kültürel, politik ve ekonomik yapısının şartları, teşkilatın kısa zamanda güçlenmesi ve gelişmesini hızlandırmıştır. Ahi Evran, dericilerin piri ve 32 çeşit esnaf ve sanatkarlar zümresinin lideri olmuştur. Ahiliğin Anadolu'da yayılmasına hizmet eden Alaaddin Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından öldürülmesi, Ahilerin bu sultana karşı direnişe geçmesine yol açtı. Sultan da iktidarına karşı oldukları ve kendisini devirmeyi planlayan veziri Sadeddin Köpek ile işbirliği içinde oldukları gerekçesi ile pek çok Ahi ve Türkmen zümresini öldürtüp, bazı ileri gelenlerini tutuklattı. Ahi Evran da beş sene müddetle (637-642/1240-1245) tutuklandı.

gelişmesine önemli katkıları olmuş bir tasavvuf zümresidir. On sekizinci yüzyıla kadar "Ahîlik", XX. asrın başlarına kadar ise "gedik ve lonca" adıyla faaliyet yürüten esnaf teşkilatları cemiyetin ekonomik hayatını tanzimde önemli roller üstlenmiştir. Bu teşkilat adını, Arapça "kardeşim" mânâsına gelen "ahî" kelimesinden veya Türkçe'de "yiğit, eli açık ve cömert" mânâlarına gelen "akı" kavramından aldığı, tahmin edilmektedir⁷⁷. Ö devirde "aki", "aka" veya "ahî" ismiyle anılan kişiler soylu zümrelerden sayılıp fütüvvet erbabının reisi konumundaydılar. Fütüvvet mesleğine bağlı olan Ahilerin senetleri, Hz.Ali aracılığıyla Hz.Peygamber'e kadar ulaşmaktadır. Diğer mutasavvıfların hırka giymelerine karşılık onlar, fütüvvet şalvarı giyerlerdi. Aralarında birçok kağı, müderris ve bilgin vardı. Sadece bir esnaf teşekkülünden ibaret sayılmayan Ahîlik Teşkilatı, aynı zamanda tasavvufî düşünce ve görüşleri ile bir tarikat özelliğine sahip bulunmaktaydı⁷⁸. İbn Batuta, Antalya'dan başlayarak Burdur, Güllhisar, Ladik, Milas, Barçın, Konya, Niğde, Aksaray, Kayseri, Sivas, Gümüş, Erzincan, Erzurum, Birgi, Tire, Manisa, Balıkesir, Bursa, Görele, Geyve, Yenice, Mudurnu, Bolu, Kastamonu, Sinop gibi Anadolu şehir ve kasabalarında uğradığı ve ağırladığı Ahi zaviyelerinden bahsetmektedir. Dolayısıyla, çok yakından tanıdığı Ahi zümreleri hakkında seyahatnamesinde şu ifadeleri dile getirmektedir: "Ahiler Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadır. Memleketlerine gelen yabancıları karşılama, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini, içeceklerini, yatacaklarını sağlama, ihtiyaçlarını giderme, onları uğursuz ve edepsizlerin ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple, bu yaramazlara katılanları yeryüzünden temizleme gibi konularda, bunların eş ve örneklerine dünyanın hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir.

Ahi, evlenmemiş, bekâr ve sanat sahibi olan gençlerle diğerlerinin kendi aralarında bir topluluk meydana getirip içlerinden seçtikleri bir kimseye denir. Bu topluluğa da 'Fütüvve – gençlik' adı verilir. Önder olan kimse bir tekke yaptırarak burasının halı, kilim, kandil vb. eşya ve gerekli araçlarla donatır. Kardeşler, gündüzleri geçimlerini sağlayacak kazancı elde etmek üzere çalışırlar ve o gün kazandıkları parayı ikindiden sonra topluca getirip öndere verirler. Bu para ile tekkenin ihtiyaçları karşılanır, topluca yaşama için gerekli yiyecek ve meyveler satın alınır. Mesela, o sıralarda beldeye bir yolcu gelmişse, onu tekkede misafir ederler ve alınan yiyeceklerden ikram ederler. Bu tutum yolcunun ayrılışına kadar sürer gider. Bir misafir olmasa bile, yemek zamanında yine hepsi bir araya gelip topluca yerler, rakslar ederler, türküler çağırırlar ve ertesi sabah işlerine giderek ikindiden sonra elde ettikleri kazançlarla önderlerinin yanına dönerler. Bunlara 'Fityan – gençler', önderlerine ise 'Ahi – kardeş' adı verilir⁷⁹. İbn Batuta, Ladik, Dongozla veya Tonuzlu adını verdiği Denizli'ye geldiğinde, Ahi Sinan mensupları ile Ahi Duman mensupları arasında, onu önce hangi tarafın misafir edeceği hakkında epeyce gürültü koparıldığından, nihayet kur'a usulü ile Ahi Sinan mensuplarının kendilerini ağırladığından bahsetmektedir⁸⁰.

⁷⁷ Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olarak Ahîlik, Ankara 1974, s.51-52; Güllülü, Sabahattin, Ahî Birlikleri, İstanbul 1977, s.18.

⁷⁸ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.212-213.

⁷⁹ İbn Batuta, İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, s.5.

⁸⁰ Aynı eser, s.11-13.

Yine İbn Batuta, Ladik Beyi Yenenç Beyin⁸¹ bir bayram alayını tasvir ederken, Ahilerin teşkilatı hakkında şu bilgiyi veriyor:

"Namazgaha gittiğimizde sultan da askerleriyle çıkmış, bütün sanatkârlar davul zurna ve boruları, bayrakları ile hazırlanmışlar, gösterişleri ve silahları ile de birbirleriyle yarışa girişmişlerdi.

Her sanatçı kolu, yanlarında getirdikleri koyun, öküz ve ekmek yüklerini taşıyorlar, kabristanda kestikleri kurbanları, ekmeklerle birlikte fakir fukaraya dağıtıyorlardı. Bayram alayı kabristandan başlamakta idi. Oradan namazgaha geliniyordu. Bayram namazını kıldıktan sonra, sultanla birlikte konağına gittik. Yemek hazırlandı. Fakihler, şeyhler ve ahiler için ayrı bir sofraya, fakirler, düşkünler için de ayrı bir sofraya kurulmuştu. Bugün hükümdarın kapısından bey olsun, fakir olsun kimse çevrilemezdi"⁸².

XIII. asrın ikinci yarısı ile XIV. asrın başlarında Anadolu'nun önde gelen bir takım devlet erkânı, kadı, müderris ve tacirlerin, değişik tarikatlara mensup şeyhlerin bir ahî kuruluşu olan "fütüvvet teşkilatı"na girdikleri görülmektedir⁸³. O dönemde bu teşkilatın ne derece yaygın olduğu, İbn Batuta'nın "Ahiler Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadır."⁸⁴ ifadesinden anlaşılmaktadır. İbn Batuta'ya, "Anadolu'nun şeffaf diyar" olduğu hükmünü verdiren ahiler, belli başlı merkezlerde, bir nevi özerk idare ile, bölge halklarını dağılmaktan, cemiyet hayatını parçalanmaktan kurtarmışlar ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar bu coğrafyayı korumuşlardır. Böylece tekke mensupları, yıkılan bir devletin yerine, kurulacak yeni bir düzen ve yeni bir devletin de ilk hazırlayıcısı olmuştur. Halkı, kol ve kanatları altına alan ve onları her türlü tehlikeye karşı koruyup kollayan bu teşkilatlar, devlet kurma fikrinde olan Beyler için, yegane güç ve kuvvet kaynağı durumunda idi. İbn Batuta, Aksaray'daki Şerif Hüseyin, Niğde'deki Ahi Çaruk, Kayseri'deki Ahi Emir Ali ve Sivas'taki Ahi Bıçakçı Ahmed ve Ahi Çelebi zaviyeleri ile Emir Alaaddin Eretna'yı⁸⁵ tanıtırken, Ahilerin siyasî konumlarına şu şekilde vurgu yapmaktadır: "Bu ülke törelerinden biri de, bir şehirde hükümdar bulunmadığı takdirde ahilerin hükümeti yönetmeleridir. Ahî, kudreti ölçüsünde geleni gideni ağırlar, giydirir, altına binek çeker, davranışları, buyrukları, binişleri ile aynen bir hükümdarı andırır"⁸⁶.

Bünyelerinde alp ve alperenleri barındıran ahî teşkilatları aynı zamanda, fetih ve gaza hamlelerini kolaylaştıran, ordunun ikmâl ve lojistik ihtiyaçlarını imkânları ölçüsünde karşılayan askerî birer teşekküldü⁸⁷. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in zaafından ve kötü yönetiminden yararlanan Moğollar Anadolu'yu işgal edip, Sultanın ordusu Köseadağ'da Moğol ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğrayınca, Kayseri Ahileri

⁸¹ Selçuklu veziri Sâhib Atâ ailesinden Ali Bey'in oğlu olup, Şücaaddin İnanç Bey adıyla tanınır. Denizli'de kendi adıyla anılan bir beylik kurmuştur.

⁸² İbn Batuta, a.g.e., s.14-15.

⁸³ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.I, s.530.

⁸⁴ İbn Batuta, a.g.e., s.5.

⁸⁵ Alaaddin Eretna (ö.753/1335), İlhanlı hükümdarı olup Irak sultanı unvanıyla anılan Ebu Said Bahadır Han'ın Anadolu genel valisi Şeyh Hasen-i Buzurg'un vekili olarak 1327-1335 tarihleri arasında Anadolu'ya hakim olmuş ve daha sonra müstakil bir beylik kurmuştur.

⁸⁶ İbn Batuta, İbn Batuta Seyehatnamesi'nden Seçmeler, s.21-24.

⁸⁷ Çağatay, Ahilik, s.3.

Moğollara karşı şehri müdafaa etmişlerdir. Moğollar karşısında on beş gün süreyle şehri savunan Ahilerin gerçekleştirdikleri en şiddetli çarpışmalar, Debbağlar Çarşısı tarafındaki surlar önünde gerçekleşmiş ve Moğol ordusuna ağır kayıplar verdirmişlerdi. Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan'ın muhasarayı kaldıracağı bir sırada Selçukluların Kayseri Subaşıcısı Hacok oğlu Hüsameddin, Baycu ile anlaşarak Moğolların şehre girmelerini sağladı⁸⁸. Bu acı mağlubiyetten sonra Kayseri Ahilerinin topluca imha edildikleri ve teşkilatlarının dağıldığı anlaşılmaktadır.

Meslekî hayatın temel prensiplerine sadık kalan Ahilerle, bugünün esnaf dernekleri diyebileceğimiz Ahi zaviyeleri içerisinde her sanat dalından insanlar bulunmaktaydı. Aynı zamanda onlar, manevî mertebesi yüksek bir "pîr"ın gözetiminde tasavvufî eğitim de almaktaydılar. Aldıkları terbiye gereğince, herkesin kendi mesleğinin gereklerini yerine getirmesi, işinin ehli olması ve ürettiklerinin kalitesine dikkat etmesi istenmekteydi. Çalışma hayatı ve hizmet sahalılarında gösterecekleri en küçük bir ihmal ve kusurla, pîrin sevgi ve himmetinden mahrûm kalacakları telkin edilmekteydi. Böylesi bir terbiye ocağında ve kültür ve sanat okulunda eğitim gören değişik meslek zümreleri, çalışma hayatlarını ve meslekî faaliyetlerini ibadet coşkusu içerisinde yerine getirmişlerdir. Bunun sonucu olarak, ok atıcılar -toz koparanlar-, değil müsabakalarda, günlük idmanlarında bile abdest alıp iki rekat namaz kılmadan, herhangi bir sebeple de olsa ok ve yaylarını ellerine almaz ve el sürmezlerdi. Tûfanda inananlân kurtardığı için gemilerini mukaddes sayan gemiciler, gemilerinin üzerinde abdestsiz dolaşmamışlar, manasız ve gereksiz iş yapmayı hatalı saymışlar, insanlık hâli olarak bilmeden gemilerine çer-çöp atmaya bile günah telâkki etmişlerdir. Geçimini zırh yaparak kazandığı için Davud (a.)'ı pîr ittihaz edinen demirciler, örslerinde demir döverken onunla bütünleşmişler, bu duygu ve heyecan içinde çelîğe su vermişlerdir. Pehlivanlar, abdest alıp iki rekat namaz kılmadan ve kendilerine cazgır tarafından pîrleri Hz.Hamza'nın ruhaniyeti hatırlatılmadan güreşe başlamamışlardır⁸⁹.

Anadolu Selçukluları zamanında, Ahi zaviyelerinin kurulmasını zaruri kılan sebeplerden biri, Türkmen halkın göçebelikten yerleşik hayata geçişidir. Göçebelikten yerleşik hayata geçişin en önemli şartı, yerleşim yerlerinde iş sahibi olunmasıdır. O günün toplumunda Ahi zaviyeleri, Türkmen halkın şehir hayatına adaptasyonunu sağlamaktaydı. Göçmen Türkmenlerin birer meslek sahibi hâline gelmelerine öncülük etmeleri ve onların şehir hayatına uyum sağlamalarına önem vermeleri ile Ahi zaviyeleri, meslek ve sanat dallarının Türklerin eline geçmesine sebep olmuştur. Moğol istilası sonucu Anadolu'ya gelen yeni sanat erbabı desteklenmiş ve kendilerine sunulan imkanlarla takviye edilmiş, yerli Hristiyan esnafa karşı rekabet kabiliyeti geliştirilmiş ve böylece Türklerin iş hayatını ellerine geçirmesine imkan kazandırılmıştır. Ayakkabı, çizme, at koşumu ve silah gibi devletin zaruri ihtiyaçlarını gideren iş kollarını millî hâle getiren ahî zaviyeleri, aralarında gerçekleştirdiği dayanışma ruhu ile Türk esnafını güçlendirmiş ve karşılarında gayr-i Müslim zümrelerinin tutunabilmesini imkansızlaştırmıştır⁹⁰.

⁸⁸Bayram, Bâciyân-ı Rûm s.41-42.

⁸⁹Daryal, Ali Murat, Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri, İstanbul 1994, s.153-155.

⁹⁰Çağatay, Ahilik, s.90-95.

Esnaf ve sanat kuruluşlarının eğitimini, üretim, kalite kontrolü ve fiyat politikası gibi esaslarını düzenleyen Ahîlik, usûl ve âdâbını, iç-tüzükleri diyebileceğimiz fütüvvet-nâmelerle⁹¹ tespit etmiştir. Ahîliğin iç tüzükleri, diğer tarikatların usûl ve âdâbı mukayese edildiğinde, çoğu zaman paralellik arz ederken bazı önemli noktalarda farklılıkların bulunduğu da görülmektedir. Bu farklılıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Müridlere kıyafet olarak ahîlikte, "şedd-kuşak" bağlanması ve şalvar giydirilmesi tercih edildiği hâlde, tarikatlarda, "hırka"nın esas libas olarak kabul edildiği görülmektedir.

2. Ahîlik ve fütüvvet'de, "yiğit, ahî, şeyh veya ahabâb, nîm-tarîk, müfred, nakîb, nakîbü'n-nukabâ, halife-i dâim-makam-ı şeyh, şeyh ve şeyhu'ş-şüyûh" şeklinde derecelendirilen teşekkül içi hiyerarşi, tarikatlarda, "mürîd-şeyh" veya "mübtedî, mutavassıt, müntehî, mürşîd" şeklinde bir tasnife tâbî tutulmaktadır.

3. Ahîlikte mürîtliğin ilk şartı, esnaf, sanatkar, ya da bir meslek mensubu olduğu ve müntesiplerini seviye ve kabiliyetine göre, gerek iş başında ve gerekse iş hayatı dışında iki yönlü bir eğitime tâbî tuttuğu bilindiği hâlde, tarikatlarda böyle bağlayıcı bir hüküm bulunmamaktadır⁹².

Kuralları ve Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif*indeki tasavvufî prensip ve kurallarla hemen hemen aynı olduğu görülen Ahîlik, usul, âdâb ve erkânlarında dış görünüş itibarıyla Sühreverdîye ve Rifâîyyeden pek çok ıktıbasta bulunduğu gibi, değişik noktalarda Mevlevîlik, Bektâşîlik, Halvetîlik gibi tarikatlarla da ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'yu en ücra köşelerine kadar kuşattığını bildiğimiz Ahî zaviyelerinde, müntesiplerine, meslekî eğitim ve formasyon kazandırma yanında, kendilerine "muallim ahî" veya "emir" denilen yetişkin ahîler tarafından, Türkçe fütüvvet-nâme, Kur'an tilaveti, tarih, terâcim-i ahvâl, tasavvuf, Arapça, Farsça ve ilmîhal bilgilerinin öğretildiği, edebiyat okutulduğu da nakledilmektedir. Ahî sohbetlerinde: "Kur'an, hadis, menâkıb, muâmelât-ı hukemâ, evsâf-ı müzekkâ, sergüzeşt-i şüheda, nisbet-i ahıbbâ, letâif-i zürefâ, esrâr-ı fukarâ, sulûk-ı evliyâ ve belâgat-ı şuara" da okutulmakta idi⁹³.

Yapılan tüm bu açıklama ve değerlendirmelerden sonra, Ahîlerin genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Anadolu beldelerinde oturup, Türkmenlerin köylerine kadar nüfuz etmeleri, Anadolu'yu bir şefkat diyarı hâline getirmeleri, doğruluktan ayrılmamaları, yabancıları korumaları, cömert, misafirperver, alçakgönüllü, iyi huylu olmaları, kendilerini halka adamaları, kitleleri iyiliğe yönlentmeleri, hoşgörülü, affedici ve nezaket ehli olmaları, bir sanat veya iş dalından

⁹¹Fütüvvet hakkında sözler, an'aneler, rivayetler ve fütüvvet ehlinin erkânı "fütüvvetnâme" denen kitaplarla tespit edilmiştir. Fütüvvetnamelerin çoğunda temel ibadetlerin yanında gündelik hayatta yapılması gereken görgü kuralları ve fetâda bulunması gereken yüksek ahlâkî değerler etraflıca sıralanır. Bildiğimiz en eski fütüvvetnâme, Abdurrahmân es- Sülemî (ö.412/1021)'nin "Kitâbu'l-fütüvvesi'dir. Bundan sonra Hâce Abdullah el-Ensârî (ö.481/1089)'nin "Fütüvvet-nâme'si ile Şihâbuddin es-Sühreverdî'nin "Risâletu'l-fütüvve'si de önemli fütüvvetnamelerden biridir. Gölpinarlı, Abdülbâkî, "İslâm ve Türk-İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1951, c.XI, s.11-13.

⁹²Çağatay, a.g.e., s.29-59

⁹³Çağatay, Ahîlik, s.96.

çalışmaları, her meslek ve sanatın bir pire sahip bulunması⁹⁴, son derece dindarane yaşam sürmeleri, utanma ve ar duygusunu canlı kılmaları, hile yapmaktan, yalan söylemekten, dedikodu yapmaktan, içki içmekten, zina ve fuhşa yönelmekten ve kusur aramaktan son derece kaçınmaları, zengin ve ekâbir takımına minnetsiz davranmaları, kimseye karşı düşmanlık ve kin duymamaları, büyüklere hürmetkâr, küçüklere şefkatli davranmaları, giyindikleri fütüvvet alâmet ve elbiseleri ile Allah'tan başka kimseye bel bağlamamaları, nefis ve şeytanla mücadeleyle şiar edinmeleri.

d. Bâciyân-ı Rûm

İslâmiyet'in kabulünden önce Türklerde kadının aile ve toplum içindeki mevkii ve rolü son derece önemliydi. İslâmiyet'in kabulünden sonra da Türkmen kadınlar, bu millî ve aslî karakterlerini devam ettirmişlerdir. Anadolu'ya gelindikten sonra Türkmen kadınları iş hayatından kopmamış ve bir takım etkinliklerde bulunmuşlardır. Anadolu sûfî grupları incelenirken bazı kadın tekke şeyhlerine rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna rastlayan yıllarda bir takım hanım şeyhler, Kütahya Od Yakan Tekkesi'ni yönetmişlerdir. Bu tekkeyi yöneten kadın sûfî liderler sırasıyla şunlardır: Hacı Bacı, Hundî Bacı ve Sûme Bacı⁹⁵. Anadolu bacıları, Anadolu kadınları ve genç kızlar teşkilatı olarak anılan bu grup, Haçî Bektâş-ı Vefî ile yakından alakalıdır. Nitekim Bektâşî geleneğinde, kadın tarikat mensuplarına "bacı" denilmektedir. Hatta tarikat mensubu kadınlar birbirlerine "bacı" derken şeyhin hanımı da "Anabacı" diye anılmaktadır⁹⁶. İşte Bâciyân-ı Rûm isimli sosyal zümre, içinde buldukları topluma güç ve kabiliyetleri ölçüsünde hizmet eden Anadolu Türkmen kadınlarının meydana getirdikleri bir birliktir. Anadolu Ahîliğinin kurucusu olarak bilinen Ahî Evran'ın eşi Fatma Bacı⁹⁷, Fütüvvet teşkilatının kadınlar kolunun başıydı.

⁹⁴Yerli sanayiinin imalatçıları diyebileceğimiz, kuyumcular, ayakkabıcılar, dokumacılar, dericiler ve diğerleri, birer zarıye ve "pir'e" sahiptirler. Benimsenen bu sanat ve meslek pirlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Tüccarların piri Muhammed (s.), seyyahların piri İsa (a.), çobânların piri Musa (a.), börekçilerin piri Varaka b. Nevel, hurdacıların piri Avn İbn İmkan, dellâlların piri Tayfûr-i Mekki, dökmeçilerin piri Ubeydullah el-Bahrî, sabuncuların piri Ahmed İbn Abdullah, şerbetçilerin piri Muhammed İbn Abdullah, çiftçilerin piri Adem (a.), hallacıların piri Şit (a.), marangozların piri Nuh (a.), deveçilerin piri Salih (a.), sütçü ve dülgelerinin piri İbrahim (a.), terzi ve yazıcıların piri İdris (a.), saatçilerin piri Yusuf (a.), ekmekçilerin piri Zülkifl (a.), tarihçilerin piri Lût (a.), bağcıların piri Üzeyr (a.), çulhaçıların piri İlyas (a.), zırhçıların piri Davud (a.), balıkçıların piri Yunus (a.), berberlerin piri Selman-ı Fârisî (r.), mimarların piri Muhammed İbn Ebubekir, kasapların piri Ebu'l-Muhcin, bakkalların piri Adiy b. Abdullah, sakaların piri Selman-ı Kûfî, hamamcılarının piri Mansur İbn Kasım-ı Bağdâdî, debbağların piri Ahî Evran, iğnecilerin piri Ebu'l-Kasım Mübarek, kuyumcuların piri Nâsır İbn Abdullah, atarların piri Husam İbn Abdullah-ı Kûfî, saracıların piri Ebu'n-Nasr İbn Hâşimiyî-ı Bağdâdî, çıkarıcıların piri Abdullah Habib-i Neccar, taşçıların piri Kasım İbn Nasrullah, okçuların piri Sa'd İbn Ebi Vakkas (r.a.), boyacıların piri Ömer İbn Abdullah-ı Sebbâğ, bardakçıların piri Abdulfahhar Medenî ve bahçıvanların piri Ebu Zeyd Baba Beten-i Hindî. Bkz.Gül, Kemal Vehbî, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, İstanbul 1971, s.182-183.

⁹⁵Cebecioğlu, Ethem, "Bâciyân-ı Rûm", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara 1991, c.III, s.651.

⁹⁶Kara, Mustafa, "Tasavvuf Kültüründe Aile ve Kadın", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara 1991, c.I, s.354.

⁹⁷Fatma Bacı, Evhâdüddin-i Kirmânî'nin kızı ve Ahi Evren'in eşidir. Kirmânî'nin Anadolu'ya gelmesinden sonraki 610/1213 yılını takip eden birkaç sene içerisinde dünyaya gelmiştir. 625/1228 yılından sonra Ahi Evren'le evlenmiştir. 637/1240 tarihinde kocası Ahi Evren Konya'da tutuklanmış, 640/1243 tarihinde Moğollar Kayseri'yi muhasara ettiklerinde, çok sayıda genç kızla birlikte kendisi de Moğollara esir düşmüştür. Ömrünün 17 seneye yakın bir kısmını esaretle geçiren Fatma Bacı'ya, babasının şöhreti ve ona duyulan saygıdan ötürü Moğolların iyi davrandıkları rivayet edilmiştir. 658/1260 yılında veya bir sene önce esaretten kurtulan Fatma Bacı Kayseri'ye, oradan da Kırşehir'e yani kocası Ahi Evren'in yanına gitmiştir.

O, Bâciyân-ı Rûm'un lideri ve mürşidesi durumunda bulunuyordu⁹⁸. Bu teşkilata bağlı bacılar, dinî ve kültürel faaliyetlerini bir tarikat disiplini ve metodu içinde sürdürmekteydiler⁹⁹. Sanatı ve dallarını uygarlığın gereği sayan İbn Haldun¹⁰⁰ gibi Ahi Evran da toplumun mutluluk ve refahı için bütün sanat kollarının gerekli olduğunu savunuyordu. O her türlü sanatın yaşaması için sanat erbabının bir yere toplanmalarını ve sanatlarını orada icra etmelerini, yani teşkilatlanmalarını öğütüyordu. Ahi Evran'ın ilk yerleştiği Kayseri'de, böyle bir sanayi sitesinin kurulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Dericiler çarşısı ile Kulah-duzlar çarşısı arasında bulunan cami ve zaviyede Fatma Hatun'un ikamet ettiği evin bulunduğu anlatılmaktadır. Ahi Evran bir mahalle oluşturacak kadar çok olan deri atölyelerinde, Ahilerin derileri debbağlanmasını sağlarken, Türkmen kız ve kadınlarını organize ederek onları örgücülük ve dokumacılığa yöneltmiş, debbağlanan derilerin yünlerini işlemeyi ve onların değerlendirilmesini gerçekleştirmiştir. Debbağcılar mahallesinin yanında Kulah-duzlar mahallesi yani Örgücüler mahallesinin bulunması, Debbağlar mahallesinde işlenen derilerin yünlerinin Örgücüler mahallesine intikal ettirildiğini ve burada Bacılar tarafından işlendiğini göstermektedir. Kısaca, Ahîlik çeşitli sanat kollarına mensup erkeklerin kurduğu bir teşkilat olduğu gibi Bacılık da, kadın el sanatlarını icra eden kadınlar arasında gerçekleşen sanatkârlar kuruluşudur. Çadircılık, keçecilik, boyacılık, halı ve kilimcilik, oya ve dantelcilik, dokuma ve örgücülük, nakışçılık, çeşitli kumaşların imal edilmesi ve bunlardan giysi yapımı Bâciyân-ı Rûm adıyla bilinen kadınların meşgul oldukları sanat alanlarıdır¹⁰¹. Daha sonraki dönemde, Yeniçerilerin kullandıkları "bükme elif tac" adı verilen ak börklerinin, askerî üniformalarının ve diğer giysilerinin Anadolu Bacılarının atölyelerinde imal edildikleri bilinmektedir. Üretilen halı ve kumaşların başta İstanbul olmak üzere diğer Hristiyan beldelere ihraç edilmektedir¹⁰². Bâciyân-ı Rûm teşkilatının en iyi bilinen faaliyeti alanlarından biri de Ahi tekke ve zaviyelerine misafir edilen konukların ağırlanması ve onlara karşı gösterilen hizmet çabalarıdır. O dönemde kitleler hâlinde Anadolu'ya göç eden Türkmen zümrelerinin kısa bir süre de olsa barındırılmaları, ağırlandırmaları ve yeni ortama uyum sağlayabilmeleri devlet kadar Ahi zaviyelerinin de sorumluluk alanında bulunmaktaydı. Bu tekelere konuk edilenlerin işe ve ibatesi hizmetlerinin Bacılar tarafından yürütüldüğü, tüm kaynaklarda dile getirilmektedir¹⁰³. İbn Batuta Kayseri'de Alaaddin Eretna Bey'i ziyareti sırasında, hizmetlerden sorumlu ve konukların ağırlandırmalarını organize eden

Esareten dönüşünün ertesi senesinde yani 659/1261 yılında Kırşehir Emiri Nureddin Caca, Ahi Evren ve çevresindekileri katliama tabi tutunca, Fatma Bacı da takibata uğramıştır. Siyasî baskılara dayanamayan Fatma Bacı, bugünkü adı Hacı Bektaş olan Sulucakarahöyük'e gitmiş ve orada Hacı Bektaş'ın himayesine girmiştir. Burada Bedreddin isimli biriyle evlilik gerçekleştirmiş, bu evlilikten bir erkek çocuğu olmuş fakat sekiz yaşında ölmüştür. Hacı Bektaş'ın ölümünden sonra onun için bir türbe yaptırmıştır. Hacı Bektaş'ın 669/1271 yılında gerçekleşen vefatından bir süre sonra kendisi de vefat etmiştir. Bayram, Mikâil, Bâciyân-ı Rûm (Selçuklular Zamanında Genç Kızlar Teşkilâtı), Konya 1987, s.18-27.

⁹⁸ Bayram, a.g.e., s.38,52.

⁹⁹ Aynı eser, s.52; Öngören, Reşat, Osmanlılar'da Tasavvuf -Anadolu'da Süfîler, Devlet Ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)-, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s.24.

¹⁰⁰ İbn Haldun, Mukaddime, çev.Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991, c.II, s.368.

¹⁰¹ Cebecioğlu, "Bâciyân-ı Rûm", Aile Ansiklopedisi, c.III, s.652.

¹⁰² Aynı makale, c.III, s.652.

¹⁰³ Bayram, Bâciyân-ı Rûm, s.51.

Taga Hatun isimli bir bacıdan bahsetmesi bunların konumunu göstermesi bakımından son derece önemlidir¹⁰⁴. Günümüz Anadolu'sunun pek çok köyünde, hâla köy odalarında misafir kalanlara, nhanımların yemek pişirdiği, sofrâ düzdüğü göz önünde tutulursa, bu âdetin Bâciyân-ı Rûm'dan kalmış olduğunu söylemek yersiz olmasa gerek. Çalışkanlıkları ile dikkat çeken bu Türk kadın teşkilatı mensupları, Anadolu'nun iktisadî hayatına katkıda buldukları kadar içtimaî hayatın bir ahenk içerisinde yaşanmasına katkıda bulunmuşlardır. Ahilerden ayrı düşünülmemeyen Bâciyân-ı Rûm teşkilatının, her bölgede kendi kadın mürşideleri ve şeyheleri bulunmaktaydı. Kadın Ana, Fatma Hatun ve Kadıncık isimleri ile anılan Fatma Bacı ile kardeşi Amine Hatun bu mürşide isimlerin başta gelenleri idi. Hacı Bektâş Velâyetnâmesi'nde pek keşf ve kerametinden, üstün kişiliğinden bahsedilen Fatma Bacı gibi kardeşi Amine Hatun da âlime, fâzıla ve zâhîde bir kadın idi. Kocası olan Ahlat vezirinin oğlundan boşandıktan sonra Şam'a yerleşen Amine Hatun burada 18 hankâh'ın sorumluluğunu deruhte ederek irşad faaliyetleri yürütmüş, kadınlara tarikat dersleri vermiştir¹⁰⁵.

Moğolların 640/1243 yılında, Kayseri'yi muhasaraları sırasında Bâciyân-ı Rûm örgütüne mensup kadınların, şehrin savunmasında fiilen ve teşkilat olarak savaştıkları görülmektedir. Başlangıçta Ahîliğe paralel olarak Kayseri, Konya, Kırşehir, Ankara ve Lârende gibi büyük yerleşim merkezlerinde kurulan Bâciyân-ı Rûm teşkilatı, Moğol işgaline karşı gerçekleştirdikleri bu tür direnişleri sebebiyle, bütûn Anadolu'da yoğun bir takibata ve katliama maruz kalmışlar, işyerleri ve malları ellerinden alınmıştır. Bu durum, Ahiler gibi Bacıların da uc bölgelere veya Moğol zulmünün ulaşamayacağı ücra köşelere göçmelerine yol açmıştır. Uc mıntikalara göç eden kadınlar teşkilatı, eski sanatlarını buralara nakletmişler ve özellikle Gërmiyanoğulları Beyliği'nde halı, kumaş, tûlbent bez imal etmişlerdir¹⁰⁶. Bu siyasî gelişmeler, Ahi ve Bacı teşkilatlarının köylere kaymasına, varlıklarını köylerde sürdürmesine yol açmıştır¹⁰⁷. Bugün Konya yakınlarında üretilen Başara halılarının kökeninde, bacıları görürüz¹⁰⁸. Konya'nın 20 km. kuzey istikametindeki Ulumuhsine ve Kîçimuhsine köylerinin adlarını Moğol zulmünden kaçıp bu bölgeye sığınan Bâciyân-ı Rûm teşkilatına mensup iki bacının ismine izafeten kurulduğu rivayet edilmektedir¹⁰⁹. Mübalağalı bir ifade olsa da, Dulkadiroğullarının otuz bin silahlı kadın askere sahip olduklarına dair haberler, bu beylik döneminde Bâciyân-ı Rûm teşkilatının ne denli faal olduğunu göstermektedir. Dulkadiroğullarından Alaudevle'nin Kırşehir'deki Ahi Evran Türbe ve Zaviyesini yaptırması bu beylik döneminde Ahi ve Bacı teşkilatının kurucusuna ilgi duyulduğunu ve devlet tarafından himaye edildiğini göstermektedir¹¹⁰.

¹⁰⁴Ibn Batuta, *Seyhatname'den Seçmeler*, s.21.

¹⁰⁵Bayram, a.g.e., s.55.

¹⁰⁶Cebecioğlu, "Bâciyân-ı Rûm", *Aile Ansiklopedisi*, c.III, s.652.

¹⁰⁷Bayram, a.g.e., s.49.

¹⁰⁸Cebecioğlu, a.g.m., c.III, s.653.

¹⁰⁹Bayram, a.g.e., s.51.

¹¹⁰Bayram, *Bâciyân-ı Rûm*, s.51.

Anadolu Selçukluları devrindeki faaliyetleriyle Baciyân-ı Rûm, kadının toplum hayatında ne denli etkin olabileceği ve topluma neler verebileceğini açıkça göstermektedir. Şu ifadeler Anadolu kadınının duygularına tercüman olmaktadır:

Zehra'nın nutkunu güzel dinleyin
Ey erenler, erler, doğru söyleyin.
Biz doğurmadık mı beyan eyleyin
Sizi irşad eden bu babaları¹¹¹.

8. Babaiyye ve Kalenderiyye

Kalenderîler, Cemâleddin es-Sâvî (ö.463/1071)'yi kendilerine pîr ittihaz etmişlerdir. Cemâleddin es-Sâvî, kaynağını Hamdun Kassar (ö.271/884) ve Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö.440/1049) gibi önemli sûfilerin temsil ettiği Horasan Melâmîliğinin müntesiplerindedir. Kalenderîlik Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Orta Asya ve Anadolu sahalarından inkişaf etmiştir. Kendilerine özgü erkân ve merasimleri ile garip karşılanan Kalenderîler, İslâmî esaslara riayette ciddiyetsiz tutumlarından dolayı *Avârifu'l-maârif* müellifi Sühreverdî gibi klâsik sûfler tarafından ağır ithamlara maruz kalmışlardır¹¹². Kalender kelimesi, herhangi bir tarikata bağlı olmayan, bekâr, başiboş gezen kişiler için kullanılır. Sühreverdî, onların vecd hâlinde sarhoş olduklarını, idarî yönetimlere hiçbir tarzda aldırmadıklarını ve topluma uyum sağlayamadıklarını söylemektedir. Kalenderîlik belli bir tarikat zümresi değildir. Genel anlamda yaşadığı toplumun nizamına karşı çıkarak dünyaya aldırmayan, dünya malına değer vermeyen ve bu düşünce tarzını günlük hayat ve davranışlarıyla açığa vuran tasavvufî zümreye Kalenderiyye veya Kalenderîlik denir¹¹³. Kalenderî zümrelerini tenkit ederken Sühreverdî, onların şer'î hudutları bozduklarından, tasavvufî âdâb ve erkânı ortadan kaldırdıklarından, azîmet yolunun inceliklerini değil, ruhsatların kolaylığını tercih ettiklerinden bahsetmektedir¹¹⁴. "Abdal, Işık¹¹⁵, Turlak¹¹⁶, Seyyad, Haydarî¹¹⁷, Edhemî¹¹⁸, Câmî¹¹⁹, Şemsi" gibi anlam bakımından hemen hemen aynı

¹¹¹Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, s.163.

¹¹²Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.49.

¹¹³Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar), İstanbul 1992, s.5.

¹¹⁴Sühreverdî, *Avârifu'l Maârif*, s.97.

¹¹⁵Türkçe'de aydınlık anlamına gelen "ışık" kelimesinden türeyen bir kavramdır. Hacı Bektaş-ı Veli, bu kavramı "iç dünyası-aydınlık, vell" anlamına kullanmıştır. Bu terim XIV. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Işık kavramı hem Hurûflîği hem de Kalenderîliği ifade eden kavram olmuştur. Ehl-i bid'at bî-mezheb ışıklar, ferîk-i zindik ışık tâyifesi ve kalender-i mülevves ışık-ı hod-harab gibi sözlerle anılmışlardır. XIV. yüzyıldan itibaren yansıyan ışık-terimi yalnız kalenderî zümrelerden birini değil, hepsini niteleyen ama kendilerinin pek kullanmadığı bir terim olarak yaygınlaşmıştır. Bkz.Ocak, *Kalenderîler*, s.107-109.

¹¹⁶Türkçe acemi, tecrübesiz ve vahşi anlamlarına gelen "tor" kelimesinden küçültme eki "lak" ile türetilmiş bir terimdir. İlk kez Şeyh Bedreddin isyanından bahseden kaynaklarda rastlanılmaktadır. İsyanın başını çeken zatın Torlak Kemal diye anılması da kelimenin yaygınlık kazanmasına yol açmış olabilir. Kelimenin küçültücü bir anlam taşımasından dolayı Kalenderîler tarafından kullanılmamaktadır. Daha çok Avrupa kaynaklarından kullanılan bir-kavramdır. Bkz.Ocak, *Kalenderîler*, s.109-110.

¹¹⁷Kutbüddin Haydar-ı Zâveî (ö.618/1221?)'ye nispet edilen bir tarikattır. Bu zümre her bakımdan Kalenderîliğin önemli bir şubesidir.-Kutbüddin Haydar'ın müridleri genellikle rind ve kalendermeşrep kişilerdi. Cevlakiler adı da verilen Kalenderîlerde çârdarb (saç, sakal, kaş ve bıyıkları tıraş etme) esas olduğu halde Haydarîler bıyıklarını kesmemek suretiyle onlardan ayrılırdı. Haydariyye, Anadolu'da XV. yüzyıldan sonra Şemsiiler, Câmîiler, Edhemîiler ve Rum Abdalları gibi kendilerine benzeyen diğer tasavvufî zümrelerle birlikte sosyal

kelimelerle kastedilenler, birer Kalenderî isimlerdir¹²⁰. Câmîyye tarikatının kurucusu Ahmed el-Câmî el-Bahâeddin Zeheriyâ el-Multânî (ö.661/1262), Fahreddin Irakî gibi önde gelen sûfilerde entelektüel tasavvufî düşünce tarzını benimseyen kalenderîler, kalabalık kitleler hâlinde kendilerine özel bayrak ve dümbeleklerle şehir şehir dolaşan kalenderî çevrelerinden farklı bir boyutta bulunmaktaydı¹²¹.

Kalenderîlik bir tasavvuf akımı olarak, en az onuncu yüzyıldan beri mevcut bulunduğu hâlde, bir Kalenderiyye tarikatından söz etmek, ancak Cemaleddin-i Savî'den itibaren mümkün olmaktadır¹²². Kalenderîliğin düşünce yapısını oluşturan unsurlar, Tasavvuf, Hurûfilik ve Şia'dır. Kalenderîliğin tasavvufî unsurları ise fakr ve tecerrüd, melâmet, vahdet-i vücuddan ibarettir¹²³.

Kalenderî ve Haydarî gibi isimlerle anılıp tasavvuf kisvesine bürünen ve Türkmen boyları arasında aşırı bâtînî fikirleri yayan bu babaların Anadolu'da gerçekleştirdikleri ilk dinî-siyasî hareketi, "Babaîler İsyanı" adıyla tanınır. Babailik, Osmanlı Devleti'nin teşekkül döneminde Geyikli Baba, Abdal Murad, Doğlu Baba gibi alperenler¹²⁴ vasıtasıyla etkili olmuştur. Baba İshak isyanı sonucunda Babaî ismi hoş karşılanmamış ve itibar kaybına bürünmüştür. İtibar kazanmak için Babaî ismini kullanmayan Babaîler, kendilerini XIV. asrın ilk yarısında vefat eden Hacı Bektâş-ı Veli (ö.738/1337-38)'ye nispet ederek Bektâşilik adıyla faaliyet yürütmüşlerdir¹²⁵.

Hulûgû'nun, Alamut kalesini ele geçirip İsmâîlîleri yok etmesinden sonra kaçıp kurtulan bir takım Batıniler, Anadolu'ya gelerek tasavvufî zümreler arasında karışmış ve İslâm'ın özüne aykırı düşüncelerini burada yaymaya çalışmışlardır. Bir takım siyasî emeller ve ihtiraslarla ortaya çıkan müfrit tasavvufî akımların, en eski ve en önemlisi, meşhur Babaîler isyanıdır. Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında, Baba İlyas Horasanî'nin¹²⁶ müridlerinden Baba İshak, görünüşte şeyhi nâmına, fakat

hayattan silinmiş, bazı gelenekleri Bektâşîliğin içinde devam etmiştir. Kutbüddin Haydar, sonradan Türbet-i Haydariyye adını alan Zâve'deki zaviyesinde uzun süre faaliyet gösterdiği hâldē genellikle vakitlerini seyahatle geçiren Haydarî dervişlerinin zaviye ve hankâhları yoktur. Bkz.Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.50;Yazıcı, Tahsin, "Haydariyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1998, c.XVII, s.35-36.

¹¹⁸Edhemiyye, İbrahim b. Edhem (ö.161/77-8)'e nisbet edilen, ancak kimin tarafından nerede kurulduğu kesin olarak bilinmeyen bir tarikattır. Anadolu'daki çeşitli tasavvufî zümreler hakkında bilgi veren Vâhidî (ö.935/1528)'ye göre, Edhemîler, sünnete uydukları için bıyıkları kısa, sakalları uzun, sırtlarında yeşil hırka, boyunlarında tesbihle, ilahî okuyup coşan bir zümredir. Edhemîler'in Belh'ten geldikleri, şeyhlerinin âdının Hâmid-i Kerhî olduğu belirtilir. Bkz.Uludağ, Süleyman, "Edhemiyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1994, c.X, s.421.

¹¹⁹Câmîyye, Ahmed-i Câmî (ö.536/1141)'ye nisbet edilen bir tarikattır. Câmî dervişleri aşk ehlî olup semâ ve musikiye düşkün, güzel sese önem veren, musiki aletleri çalan ve dinleyen gruplardı. Sakallarını keser, bıyık bırakırlardı. Yalın ayak gezer, ayaklarına halhal, bellerine zincir ve kemer, kulaklarına küpe takar, çok defa keçeden aba giyerlerdi. Saçları uzun ve örgülü idi. Bkz.Uludağ, Süleyman, "Câmîyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, c.VII, s.136.

¹²⁰Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet. s.50; Ocak, Kalenderîler, s.93.

¹²¹Köprülü, a.g.e., s.50.

¹²²Ocak, a.g.e., s.26.

¹²³Aynı eser, s.141-160.

¹²⁴Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c.I, s.531; Çetin, Osman, Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı, s.145-146.

¹²⁵Köprülü, Fuat, İlk Mutasavvıflar, s.209-210;Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, s.9.

¹²⁶XIV. yüzyılın en büyük mutasavvıf-şairlerinden Aşık Paşa (ö.733/1332)'nin dedesi olan Ebu'l-Bekâ Şeyh Baba İlyas b. Ali (ö.637/1240), XIII. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya gelip Amasya'ya yerleşen ve müridlerince Babâî adı verilen bir şeyhtir. Baba İlyas-ı Horasanî Vefaiyye tarikatına mensuptur. XIII. asrın yaygın tarikatlardan biri olan bu tarikatın piri Ebu'l-Vefa Tâcu'l-arifin Muhammed b. Muhammed el-Huseynî el-Bağdadi (ö.501/1108)'dir. Ebu'l-Vefa'nın şeyhi ise Ebu Muhammed Abdullah eş-Şenbakî'dir. Danişmendîler zamanında irşad faaliyetleri şöhrat bulan Baba İlyas-ı Horasanî, Yağrı Hasan Bey'in dikkatini

gerçekte kendi hesabına Amasya, Tokat ve Sivas bölgelerinde birçok taraftarlar toplayarak Selçuklu Devleti'ne karşı isyan etmiştir. Kendisine intisap eden göçebe Türkmen birliklerine, önlerine çıkan her engeli aşmaları ve ganimet toplamaları yolunda direktifler vermektedir. Selçukluların o zamanki zayıf konumundan faydalanarak, oldukça nüfuz kazanmış ve hatta II.Gıyâseddin Keyhüsrev, bunlara karşı Konya'yı bırakarak, aile ve hazinesiyle Kubâdiye hisarına çekilmeye bile mecbur olmuştur. Etrafında geniş taraftar kitlesi toplayan Baba İshak, sonunda Mübârizüddin Armağan Şah tarafından Amasya'da kuşatılmış ve esir edilmiştir. İdam edildiği 637/1239 yılına kadar Selçuklu Devletini fazlasıyla uğraştırmıştır¹²⁷.

Baba İshak taraftarlarının yanında, Anadolu'da çok sayıda Kalenderîlik, Haydarîlik, Cevlâkîlik ve Hurûfîlik gibi birçok bâtinî zümreler bulunmaktaydı. Baba İshak'ın müridleri kendisine "Baba Resul" veya "Baba Resulullah" demekte ve ona peygamber nazarıyla bakmaktaydılar. İdam edildiğinde onun öldürülmediğine, bilakis yardım getirmek için göğe çıktığına inanmaktaydılar¹²⁸. Bu tür tespitlerin yanı sıra, kaynaklarda Baba İshak'ın zühdi bir yaşam sürdüğü, sürekli oruç tuttuğu, kimseden bir şey almadığı ve istemediği, çobanlık yaptığı esnada hayvanlara son derece şefkatli davrandığı, herhangi bir problemi olan kişilere yardım ettiği ve zaviyesinde ibadetle işgal ettiği şeklinde rivayetler de bulunmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı, halkın kendisine veli nazarı ile baktığı ifade edilmektedir¹²⁹. Baba İshak'ın bazı yanlış dinî inançları olmakla birlikte, isyan etmesindeki en büyük etken, o dönemdeki idarecilerin halkla yakın temas kuramaması, halkın sorunlarıyla ilgilenmemesi, onların beklentilerine cevap verememesi, yapılan bazı hakşızlıklar, özellikle de II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in sefiş bir hayat sürmesi ve kötü idaresidir¹³⁰.

Menfî hareketlerin, tarikatlar veya tarikat görünümündeki teşkilatlar içinde cereyan etmesi, tarikatların siyasî zümrelerce kontrol altında tutulmasına yol açmıştır. Ehl-i sünnet akidesine aykırı fikir ve davranışları yüzünden, muhtelif zamanlarda fikirleri cerhe, müntesipleri ise sıkı bir takibata uğrayan Hurûfî, Kalenderî, Haydarî ve Abdal gibi derviş grupları varlıklarını, diğer tarikatlar arasına karışarak ve onların kılık kıyafetine bürünerek devam ettirmeye çalışmışlardır.

Sonuç

Tüm bu zümre ve akımlar üzerindeki tetkik ve değerlendirmelerimizden sonra, özetleyecek olursak diyebiliriz ki, Selçuklu Devleti, Alaaddin Keykubat (616/1219)'tan sonra, inkıza yüz tutmuş, saltanat kavgaları, Moğol istilası, komşu devletlerle yapılan harpler milleti son derece tedirgin etmiş, dünyavî huzur ve refahtan mahrum olan halk, uhrevî hayatı kazanmak arzusuyla tekke ve şeyhlere koşmuştur¹³¹. Mahallî ve geçici hâkimiyetlerin teminine uğraşan beyler de, halkın bu

çekip Kayseri'ye davet edilmiş ve Kayseri Kadısı olarak atanmıştır. Dönemin Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Alaaddin Keykubat, ilmiyle meşhur olan Baba İlyas Horasânî'yi Kayseri Kadılığı görevinden alıp, Sultan I. Mesud tarafından Amasya'da yaptırılan Mes'ûdiye Dergâhına getirmiştir. Onun bu irşad halkalarına katılan meşhur isimlerden biri ise Baba İshak idi.

¹²⁷ Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.206-209.

¹²⁸ Ocak, Babaîler İsyanı, s.105-137; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.420-426; Sümer, Faruk, Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992, s.8

¹²⁹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.421-422.

¹³⁰ Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, s.205; Ekinci, Mustafa, Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı, İstanbul 2002, s.31-33.

¹³¹ Moğol kumandanı Baçu Noyan 654/1256'da Konya'yı işgal etmek istediği zaman, halk çaresizlik içerisinde Mevlana'dan yardım talebinde bulunmuştu. Mevlana da geceyi şehir haricinde bir tepe üzerinde geçirerek,

umumî temâyülüne uyarak, şeyhlerin maddî ve manevî nüfuzundan istifade için, her tarafta tekkeler, zaviyeler yaptırıyorlar ve onlara zengin vakıflar ayırıyorlardı¹³². Örneğin I. İzzeddin Keykubâd, kendi döneminde önemli nüfuz kazanmış bulunan Mevleviyye, Kübreviyye, Sühreverdiyye tarikatlarının şeyhlerine zaviye inşa ettirip, buralarda vakıflar temin etmiştir. Selçuklu hükümdarları sülûflere karşı samimi bir tutum sergileyip fethettikleri bölgelerde onlar için tekkeler inşa etmekteydiler. Bunun bir örneği, 545/1150 yılında Amasya'da bina edilen Hankâh-ı Mes'ûdî'dir¹³³.

İdarî zümre ve yöneticilerin şeyhlere mürid ve bende olmaları, tekkelerin nüfuzunu her geçen gün artırmıştır. Sultan İzzuddin-i Selçukî (607/1210)'nin Şeyh Necmuddin Bağdadî (607 veya 616/1210 veya 1219)'ye bağlılığı, I. Alaaddin Keykubât (616/1219) ile vezirlerinin Şeyh Şehabuddin es-Sühreverdî (ö.632/1234) ve Bahauddin Veled (628/1231)'e gösterdiği yakınlık, bu hususu teyit etmektedir. Erzincan hükümdarı Fahrüddin'in eşi İsmetî Hatun gördüğü bir rüya üzerine kocası ile birlikte Sultânül-ulema'yı karşılamaya çıkar. Akşehir'e vardıklarında atlarından inip, yeri öper ve Sultânül-ulemaya karşı hürmet ve hayranlıklarını sunarlar. Bahauddin Veled'in gönüllerini aydınlatan nasihat ve telkinlerini can kulağı ile dinlerler. Sultan Fahrüddin, Bahauddin Veled'in Erzincan'a teşrif etmelerini rica eder. Bu ısrar karşısında, Bahauddin, Sultan Fahrüddin'e kendisi için bir medrese yapması üzerine bu teklifini kabul edeceğini bildirir. Sultan Fahrüddin'in büyük bir özveri ile yaptırdığı Akşehir Medresesi'nde Bahauddin Veled, dört sene ders okutur¹³⁴. Bir süre Karaman'da ikamet eden ve yapılan davet üzerine Konya şehrine hareket eden Bahâuddin Veled'i karşılamak üzere Alaaddin Keykubâd ve devlet ricalî yola çıkmışlardır. Sultanın, Bahauddin Veled'i kendi sarayına misafir etmek isteği üzerine onun; "İmamlara medrese, şeyhlere hankâh, emirlere saray, tüccarlara han, gezginci-dervişlere zaviyeler ve gariplere kervansaraylar münasiptir" diyerek Altunapa Medresesi'ne indiği anlatılmaktadır¹³⁵.

Ribat¹³⁶, hankâh¹³⁷, buk'a¹³⁸, savma'a,¹³⁹ duveyre, medrese, imaret, dergah ve âsitâne gibi isimlerle anılan o dönemin Anadolu tekke ve zaviyeleri, Anadolu'da

Moğolların Konya'ya girmeyeceğini belirtmiş ve onların korkularını giderip morallerini yükseltmişti. Bkz. Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, c.I, s.453-455.

¹³²Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.204.

¹³³Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, s.47.

¹³⁴Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, c.I, s.184.

¹³⁵Aynı eser, c.I, s.189.

¹³⁶Ribat; Arapça, bağ, bend, bir şeyi bağlayacak ip vs. gibi anlamları ihtiva eden bir kelimedir. Eskiden hudut boylarında, devletin sınırlarını korumak, ölü araziyi diriltmek ve emniyet sağlamak gibi görevleri ifa etmek üzere kurulan tekke ve zaviyelere ribat adı verilir. Bu tekkelerde oturan dervişlere de murabit denirdi. Savaşçı niteliğe sahip bu dervişler, bir zamanlar Afrika'nın Kuzey'inde "Murabitun" devleti kurmuşlardı. Murabitlar asker-sülûfîlerdendir. Bkz.Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara 1997, s.593.

¹³⁷Hankâh, Farsça tekke manasında ve tekkenin büyüğüne verilen bir isimdir. Âsitane anlamıyla eşdeğerdirdi. Bektaşilerde ve bazı tarikatlarda, hankâh şeyhin maddî ve manevî yönetimi altında bulunurdu. Buralar birer dinî müessesese, icimî yardım kuruluşu, hayır ve şefkat kaynağı, toplantı merkezi ve günümüz tabiriyle birer klüp mesabesindeki yerlerdi. Bkz.Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.327.

¹³⁸Buk'a, Arapça yer, mekan, belde, diyar ve bölge anlamlarına gelir. Çoğulu bikâ ve bukadır. Türbe, yadır. Buk'a-i mübareke: Mübarek yerler, ziyaret yerleri ve türbeler. Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.162.

¹³⁹Savma'a, Arapça ibadethane anlamında bir kelimedir. İslâm'ın erken dönemlerinde, zaviyelere, savma'a denirdi. Hristiyan mistikleri de, üzlete çekildikleri yerlere savma'a adı verirdi. Hristiyanların savma'asına manastır da denirdi. Bu gibi yerler, tefekküre engel teşkil edecek, toplumsal hareketliliğin canlı olduğu

İslâm toplumunun teşekkülünde ve yerli Hristiyan unsurların ihtida etmesinde önemli rol oynayan kuruluşlardır. Anadolu'daki Tekkeköy, Tekkedere, Tekkevran, Tekkekaya gibi pek çok köy adının, doğrudan doğruya "tekke" veya tekke sözünü ihtiva eden isimler olması da tekkelerin Anadolu'nun iskânı hususunda oynadıkları rolü göstermektedir.

Anadolu ve Rumeli'de kurulan zaviyelerin pek çoğu, terk edilmiş köylerde, derbent mahallerinde, yahut devletin lüzumlu gördüğü bölgelerde kurulmaktaydı. Bu tekkelerin hizmetine sunulan, onlara tahsis edilen veya vakfedilen arazilerden çoğu zaman öşür ve avarız alınmamaktaydı. Bu gelirler ile dervişlerin buldukları yerleri şenlendirmeleri, köyler tesis etmeleri, köprü, cami, değirmen kurmaları, derbent beklemeleri, "âyende ve râvendeye" (gelene gidene) hizmet etmeleri istenmekteydi. Hayır sahipleri tarafından bu zaviyelere zengin vakıflar tahsis edilmekte ve devlet tarafından ise dervişlere "cihetler" verilmekteydi. Edinilen bu tür ekonomik desteklerle zaviyeler, fukaraya yemek veren müesseseler, yolcuların barınabilecekleri misafirhaneler; göçmenlerin yerleşik hayata geçmesine öncülük eden sivil kuruluşlar ve kimsesizlerin korumasını üstlenen hayır kurumları özelliğine sahip bulunmaktaydı¹⁴⁰. Bu tür gayeler için kurulan bu mekanlar, daha sonra devletin kontrolünde ve desteğinde, "bir umûmî hizmet müessesesi" şeklini almış ve zaviye şeyhlikleri resmî bir memûriyet hâline gelmiştir. Ülkenin ticarî etkinliklerini kolaylaştırması ve ulaşım imkanlarını sağlaması, yol emniyetini gerçekleştirmeleri nedeniyle zaviyelerin ülke ekonomisine, halkın refah düzeyinin artmasına katkıda bulunduklarını" görmekteyiz¹⁴¹. Bu zaviyelerin sayısı bir ara, Karaman'da 272, Rûm vilayetinde 205, Diyarbakır'da 57, Zülkâdiriyye'de (Maraş) 14, Paşa Livâsı'nda 67, Silistre Livâsı'nda 20 olmak üzere 600'ün üzerine çıkmıştır¹⁴².

Özetle, askerî ve siyasî otoriteler ne kadar güçlü olursa olsun, bu fetihler dinî, içtimâî ve ilmî müesseselerle desteklenmedikleri takdirde, yok olmaya ve erimeye mahkumdurlar. Türkler, Anadolu'yu fethettikten çok çeşitli oluşumlara zemin hazırlamış, değişik müesseseler inşa etmişlerdir. Bu müesseselerin en önemlileri cami, medrese, tekke, zaviye, kervansaray, hastane, hamam, türbe, suyolu ve askerî gayeye yapılan ribatlardır. İşte bu tür geniş amaçlı kuruluşlarla, yaşanan iç karışıklıklar ve Haçlı savaşları, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasını durduramamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin sıkıntılı ve buhranlı dönemlerinde, özellikle tekke ve zaviyeler insanların en önemli sığınak yeri olmuş ve insanlar teselliyi buralarda aramaya koyulmuşlardır.

yerlerden uzaklarda, dağ başlarında, ıssız yerlerde kurulurdu. Kâşânî, savma'ayı, zikir ehlini, zikrettiğine yaklaştıracak yerler olarak tanımlar. Bkz.Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s.620.

¹⁴⁰ Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi, c.I, s.340,495.

¹⁴¹ Akkuş, Mehmet, "Tasavvufun Anadolu'ya Girişi ve İslamlaşmada Rolü", Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf, İstanbul 1991, s.138.

¹⁴² Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, c.II, s.301.

Kaynakça

- Abdurrahman Câmî, **Nefahâtü'l-Üns-Evliyâ Menkıbeleri**, ter. ve şrh. Lâmiî Çelebi, haz.Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.
- Ahmed Eflâki, **Ariflerin Menkıbeleri**, çev.Tahsin Yazıcı, Millî Eğitim bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001, 3.Baskı.
- Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimai Tarihi**, Tekin Yayınları, Ankara 1979.
- Akkuş, Mehmet, "Tasavvufun Anadolu'ya Girişi ve İslâmlaşmada Rolü", **Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf**, Vefatının 10.Yılında Mehmed Zahid Kotku ve Tasavvuf Sempozyumu Tebliğleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1991, s.133-142.
- Akûn, Ö. Faruk, "Divan Edebiyatı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1994, c.IX, s.389-427.
- Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c.VIII, s.209-382.
- Ateş, Süleyman, **İslâm Tasavvufu**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1992.
- Bayramî, Mikâil, **Bâciyân-ı Rûm (Selçuklular Zamanında Genç Kızlar Teşkilâtı)**, Gümüş Matbaası, Konya 1987.
- Cahen, Claude, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, ter. Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- Cebecioğlu, Ethem, "Bacıyân-ı Rûm", **Türk Aile Ansiklopedisi**, T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1991, c.III, s.651-655.
- Cebecioğlu, Ethem, **Hacı Bayram Velî**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Cebecioğlu, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Rehber Yayınları, Ankara 1997.
- Coşan, Esat, **Hacı Bektâş-ı Velî Makâlât**, Seha Neşriyat, İstanbul ts.,
- Çağatay, Neşet, **Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1974.
- Çetin, Osman, **Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı**, Marifet Yayınları, İstanbul 1990, 2.Baskı.
- Daryal, Ali Murat, **Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, 2.Baskı.
- Ekinci, Yusuf, **Ahilik ve Meslek Eğitimi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990, 2.Baskı
- Ekinci, Mustafa, **Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, **Seyahatnâme**, İstanbul 1314.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1951, c.XI, s.3-354.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1983, 2.Baskı.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, **Yunus Emre ve Tasavvuf**, İnkılûp Kitabevi, İstanbul 1992, 2.Baskı
- Gül, Kemal Vehbi, **Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması**, İstanbul 1971.,
- Güllülü, Sabahattin, **Ahî Birlikleri**, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1977.
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, haz.İsmet parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 4.Baskı.
- İbn Batuta, **İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, haz.İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, II. Baskı.
- İbn Haldun, **Mukaddime**, çev.Zakir Kadiri Ugan, Millî Eğitim bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, 3.Baskı.
- Kara, Mustafa, **Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler**, Uludağ yayınları, Bursa 1990.
- Kara, Mustafa, **Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- Kara, Mustafa, "Tasavvuf Kültüründe Aile ve Kadın", **Türk Aile Ansiklopedisi**, T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1991, c.I, s.351-354.

- Köprülü, Fuat, **Anadolu'da İslâmiyet**, haz.Mehmet Katar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.44.
- Köprülü, Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981.
- Köprülü, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, sad.Orhan F.Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, 8.Baskı.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Babailer İsyanı Aleviliğın Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, 2. Baskı.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfi Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi", **Milletlerarası Hoca Ahmed-i Yesevî Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri 1993.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri**, Ankara 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öngören, Reşat, **Osmanlılarda Tasavvuf -Anadolu'da Sûfiler, Devlet Ve Ulemâ (XVI.Yüzyıl)-**, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Sühreverdi, Ebu Hafs Şihâbuddin, **Avârifü'l-Maârif-Tasavvufun Esasları**, ter.H.Kamil Yılmaz-Irfan Gündüz, Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Sümer, Faruk, **Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Şapolyo, Enver Behnan, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1964.
- Tahrallı, Mustafa, "Ahmed-i Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde Dinî-Tasavvufi Unsurlar", **Yesevilik Bilgisi**, haz.Cemal Kurnaz-Mustafa İsen ve Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, s.157-169.
- Tatçı, Mustafa, **Yunus Emre Divanı I: İnceleme**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Togan, A.Zeki Velidi, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 3.Baskı.
- Turan, Osman, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, 3. Baskı..
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, III.Baskı.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İstâmî ve İnsânî Esasları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, 6. Baskı.
- Uçman, Abdullah, "Tekke Şiiri", **Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Klasikleri**, İstanbul 1985.
- Uludağ, Süleyman, "Câmiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, c.VII, s.136.
- Uludağ, Süleyman, "Edhemiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1994, c.X, s.421.
- Uludağ, Süleyman, **İbn Arabî**, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, 4. Baskı.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, V. Baskı.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri**, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, 5.Baskı.
- Vassâf, Hüseyin, **Sefine-i Evliyâ**, haz.Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Seha Neşriyat, İstanbul 1990.
- Veled Çelebi İsbudak ve Kilisli Rifat Bilge, **Divân-ı Türkî-i Sultan Veled**, İstanbul 1341.
- Yazıcı, Tahsin, "Haydariyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1998, c.XVII, s.35-36.
- Yılmaz, H.Kâmil, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s.141.